

Daniela Tinková

7

DĚJINY EVROPY

VYŠEHRAĐ

EVROPA 18. STOLETÍ Osvícenství, racionalismus a revoluce /1688–1815/

Dějiny Evropy 7: Evropa 18. století

Evropa osvícenství a racionalismu
(1688—1815)

Vyšlo také v tištěné verzi

Objednat můžete na
www.ivysehrad.cz
www.albatrosmedia.cz

Daniela Tinková
Dějiny Evropy 7: Evropa 18. století – e-kniha
Copyright © Albatros Media a. s., 2026

Všechna práva vyhrazena.
Žádná část této publikace nesmí být rozšiřována
bez písemného souhlasu majitelů práv.

ALBATROS MEDIA

DĚJINY EVROPY

7

Daniela Tinková

EVROPA 18. STOLETÍ
Osvícenství,
racionalismus a revoluce
/1688–1815/

VYŠEHRAĐ

Chcete, aby příběh této skvělé knihy pokračoval i potom, co ji dočtete? Tak ji pusťte dál do světa! Vše potřebné se dozvíte na **www.restorio.cz**.

Albatros Media podporuje udržitelný rozvoj, který vrací použitým věcem smysl. On-line antikvariát Restorio vaše knihy odkoupí a zaplatí vám ihned – nečekáte, až se prodají. Získané peníze si můžete nechat, nebo si vyberete charitu, kterou jimi podpoříte. V tom případě navýší Restorio částku o 20 %.

Lektorovali: Prof. Miroslav Hroch, Dr.Sc.
Prof. Stanislav Holubec, Ph.D.

© Daniela Tinková, 2026

ISBN tištěné verze 978-80-267-3337-9

ISBN e-knihy 978-80-267-3344-7 (1. zveřejnění, 2026) (ePDF)

Obsah

Předmluva	13
-----------------	----

ÚVOD:

STABILITA A DYNAMIKA 18. STOLETÍ

Hospodářství: Dynamika kapitalismu – od kapitalismu zemědělského ke kapitalismu průmyslovému	19
Dynamika kapitalismu	19
Světový systém a utváření koloniálních říší	20
Zemědělství a nástup agrární revoluce	31
(Proto)industrializace a počátky klasického (průmyslového) kapitalismu	33
Společnost: Pomalá eroze stavovského uspořádání v době demografického růstu	38
Nástup demografické revoluce	38
Stabilita a proměny společenských struktur	45
Podoby „barokní“ monarchie 18. století a formování „moderního státu“	51
Kultura, věda, víra mezi „barokem“, „osvícenstvím“ a „romantismem“	75
Co je to osvícenství?	75

ČÁST I.

SVĚT BAROKA, MERKANTILISMU A „ANCIEN RÉGIME“. BUDOVÁNÍ ABSOLUTNÍCH MONARCHIÍ /1688–1740/

Politický vývoj: Budování absolutních monarchií	85
Evropa roku 1700 a tři války, které ji změnily	85
Válka o španělské dědictví a nové rozdělení moci v oblastech „jádra“ a „semiperiferie“ západní a střední Evropy	101
Periferie: východní hranice Evropy: Velká severní válka (1700–1721), válka o polské dědictví (1733–1735) a poválečné uspořádání ve východní Evropě	118
Hospodářský vývoj: Závěrečná éra merkantilismu a nástup protoindustrializace a agrární revoluce v západní Evropě	135
Závěr agrárního kapitalismu a poslední fáze merkantilismu	135
Počátky agrární revoluce: Nizozemí, nebo Anglie?	137
Obchod a finance v merkantilistickém systému	142
Protoindustrializace a počátky manufaktur	145
Kultura a společnost v době triumfu baroka a nástupu osvícenství: Náboženství, umění a věda	153
Triumf baroka	153
Víra a věda – víra versus věda nebo víra spojenkyně vědy?	162
Média a sociabilita: nové formy sdružování a sdílení informací	181
Shrnutí I. části	191

ČÁST II.

KRIZE SPOLEČNOSTI ANCIEN RÉGIME A VRCHOLNÉ OSVÍCENSTVÍ /1740–1789/

Politický vývoj: Tři „světové války“ za nové rozdělení Evropy a světa a krize monarchií typu <i>Ancien régime</i>	197
Války o habsburské dědictví (1740–1748)	197
Sedmiletá válka – třetí válka o Slezsko, další válka o hegemonii (nejen) v Evropě	200
Válka amerických kolonií za nezávislost jako nová forma války mezi evropskými mocnostmi.	203
Reformní (osvícenský) absolutismus (Prusko, habsburská monarchie, Rusko, Dánsko)	207
„Republiky“ bez absolutismu a selhání absolutismu tváří v tvář „středním tělesům“ (stavům a parlamentům)	249
Hospodářský vývoj: Rozšíření agrární revoluce na kontinentě a nástup revoluce průmyslové v Anglii.	258
Konec hladomorů, hlad po půdě, fyziokratismus a rozšíření agrární revoluce na kontinentě	259
Nástup průmyslové revoluce v Anglii a pomalá industrializace na kontinentě	264
Teorie ekonomického liberalismu: Adam Smith a rozvoj finančnictví.	272
Kultura a společnost: Vrcholné osvícenství a osvícenský nástup ve střední a východní Evropě	275
Vrcholné osvícenství a rozmach veřejné sféry	275
Nástup osvícenství ve střední Evropě	279
Proměny náboženského a církevního života	284
Nové sociální a politické KONCEPTY: smluvní teorie a „kulturně-jazyková“ teorie národa a lidu.	287
Nový historický čas, nová filozofie dějin a počátky novodobé filologie . .	291
Věda, vědění a vědecký život: Systém – vývoj – fluidum a organismus . .	293
Člověk a výchova v éře rozumu, smyslů a citu: psychologie, antropologie, didaktika.	298
Rokoko a neoklasicismus jako vzpoura proti baroku i jako výraz nové subjektivity a senzibility	303
Shrnutí II. části	323

ČÁST III.

EVROPA DOBY FRANCOUZSKÉ REVOLUCE A NAPOLEONSKÝCH VÁLK /1789–1815/

Atlantická revoluce: osvícenství jako součást revolučních otřesů a revolučních procesů v Evropě a Severní Americe	329
Politický vývoj: Revoluční a napoleonská Evropa	331
Francouzská revoluce a Evropa revoluční doby	331
Napoleonská Francie, napoleonská Evropa	366
Le Grand Empire, Velké císařství 1805–1810 a napoleonská Evropa	374
Pád orla (1811–1815).	393
Vídeňský kongres: nová mapa Evropy a režim „svaté aliance“	397
Hospodářské a sociální změny v čase revoluce a válek	403
Válečné hospodářství a důsledky kontinentální blokády a rostoucí náskok Velké Británie	403
Sociální změny	411
Kultura a společnost: Poezie přírody a ruin, poezie lidského osamění	417
Mezi radikálním osvícenstvím a konzervatismem	417
Počátky národního hnutí: Od protifrancouzských vzpour k novodobému národnímu cítění	425
Nová senzibilita a estetika: od monumentálního neoklasicismu k subtilnímu i patetickému romantismu	429
Shrnutí III. části	446
Bilance revoluční a napoleonské epochy	446
ZÁVĚR: Co nám dalo a co nám vzalo 18. století?	453
Orientační chronologický přehled nejdůležitějších událostí, osob a kulturních počinů	472
Seznam literatury	481
Seznam map v textu	487
Rejstřík	488

Štěstí je novým pojmem v Evropě.

SAINT-JUST

Předmluva

Osmnácté století patří do Panthéonu.

SAINT-JUST

Když se řekne osmnácté století, snad každému Evropanovi století jednadvacátého se v představách mimoděk vyjeví různé spontánní obrazy: napudrované paruky a labutě ve vysokých účesech i zakrvácená čepel gilotiny, Marie Terezie i Voltaire; parní stroj i hromosvod. A také třírohý pirátský klobouk, který pronikl až do dětských komiksů. Někdo si možná vybaví také obyčejné brambory, které se právě tehdy staly běžnou součástí našich jídelníčků.

Celé generace dětí vyrostly na různých verzích Defoeova *Robinsona Crusoea*, *Gulliverových cest* od Jonathana Swifta či na příbězích barona Prášila, celé generace znaly Goetheova *Werthera*, Laclosovy *Nebezpečné známosti* či Krylovovy *Bajky*. A kolik desetiletí okouzlovali divačky, ale jistě i diváky, Alain Delon v *Černém tulipánovi*, či Gérard Philipe ve *Fanfánu Tulipánovi*, obklopení malebným dekorem předrevoluční Francie? Kolika generacím českých diváků formoval obraz osvícenství a raného obrození hvězdně obsazený třináctidílný seriál Otty Zelenky a Františka Filipa *F. L. Věk*? Snad každý Evropan někdy v životě zhlédl Formanova *Amadea* či *Valmonta* nebo později *Piráty z Karibiku*, dobrodružnou sérii z produkce Walta Disneyho; kolika repríz se dočkal snad ve všech evropských zemích romantický italský televizní seriál *Elisa z Rivombrosy*, natočený jako volná adaptace pozapomenutého anglického sentimentálního románu Samuela Richardsona z poloviny 18. století? I výpravné filmy a seriály tak výrazně stimulovaly imaginaci a náš obraz „osmnáctého století“, které poskytovalo a stále poskytuje vděčný kolorit pro romantické, dobrodružné i dramatické zápletky.

A když se nás někdo zeptá na velikány evropské hudby, nemusíme být zrovna experty na „klasiku“, jistě nás mezi prvními napadnou jména Johanna Sebastiana Bacha, Antonia Vivaldiho, Wolfganga Amadea Mozarta i mladého Ludwiga van Beethovena: Čtvero ročních dob nebo úryvky z Dona Giovanniho či z Deváté symfonie slyšel snad každý. Viditelné stopy 18. století

provázejí i kroky každého poutníka po mnoha evropských městech: Kdo si dokáže představit Drážďany bez Zwingeru, Petrohrad bez Ermitáže, Vídeň bez císařské knihovny, která dala charakteristickou podobu císařskému paláci Hofburg, natož panorama Prahy bez vysoké barokní střechy zvonice katedrály sv. Víta, bez klenuté kupole kostela sv. Mikuláše? Osmnácté století se ale výrazně vepsalo i tam, kde své bohaté dědictví před ním zanechala i gotika a renesance a posléze 19. století: Jak jinak by vypadal Madrid bez Královského paláce a paláce Prado, kde je dnes umístěna slavná galerie, jak odlišnou tvář by měl i starobylý Lisabon bez výrazné baziliky da Estrela a unikátního viaduktu, Paříž bez Panthéonu či chrámu Madeleine? I putování českým a moravským venkovem je koneckonců návštěvou galerie pod širým nebem, krajiny protkané kapličkami, božími mukami či svatojanskými a jinými světeckými sochami, které nám zanechalo opět právě 18. století.

Máme ale i méně hmotné dědictví, o kterém někdy možná jen tušíme, co mu dalo právě „dlouhé“ 18. století. Máme také akademie věd a učené společnosti, vznik světa si vykládáme podle modelu, který tehdy promýšleli filozof Kant a přírodovědec Laplace a těžíme z objevu elektřiny a páry. Ještě stále čteme romány, časopisy či noviny, literární formy, které se právě tehdy rozšířily a staly běžnou součástí společenského života; máme ale také všeobecné vzdělání či rovnost před zákonem, psanou ústavu a jako Evropané a Evropanky se rádi pyšníme svobodou osobní, svobodou vyznání, tisku a projevu, které považujeme za ony příslovečné (a nikým vlastně ani přesně nedefinované) „evropské hodnoty“. Stejně tak považujeme za určitý samozřejmý standard všeobjímající „lidská práva“, která se vztahují i na obyvatelstvo neevropské, nebělošské rasy, a zpravidla odmítáme trest smrti.

I tohle všechno je svým způsobem „osmnácté století“.

Jaké bylo a jak spolu všechny tyto věci vlastně souvisejí?

ÚVOD:

**STABILITA
A DYNAMIKA
18. STOLETÍ**

Striktně vzato začíná evropské 18. století 1. ledna roku 1701 a končí 31. prosince 1800. Má však také svou „kratší“ i „delší“ podobu: to „krátké“ století se rodí kolem roku 1715 z válek o španělské dědictví a války severní, po smrti francouzského *Krále Slunce*, a končí Francouzskou revolucí, kterou si však často přivlastňuje následující století devatenácté jako jakýsi symbolický počátek „svého“, „moderního“ světa.

Zde poskytneme naopak prostor osmnáctému století „dlouhému“, které se klene zhruba mezi anglickou Slavnou revolucí z konce osmdesátých let století sedmnáctého, a Vídeňským kongresem, jenž uzavřel nejen čtvrtstoletí válek s revoluční a císařskou Francií, ale v podstatě i epochu rozsáhlých a dynamických reforem, jež v řadě evropských zemí zasáhly v zásadě všechny oblasti společnosti, a také epochu revolučních nadějí a ideálů.

Tato kniha je rozčleněna do čtyř velkých oddílů; kromě rozsáhlejšího úvodu, který se snaží o obecné charakteristiky epochy, jsou řazeny chronologicky.

První oddíl se věnuje zhruba půlstoletí od konce 17. století do roku 1740, kdy se v Evropě upevňují absolutní monarchie; oddíl druhý pak období 1740–1789, kdy se tento systém monarchií typu „ancien régime“ začíná dostávat do určité krize; a konečně třetí oddíl období „revolučních“ let 1789–1815, jež přineslo nové politické i ideologické modely a nakonec také nové mocenskopolitické uspořádání na kontinentě.

Všechny tyto oddíly mají pro větší přehlednost analogické vnitřní členění: začneme politickým přehledem, který má nejvíce „vyprávěcí“ charakter; po něm následuje část věnovaná hospodářským a sociálním procesům a závěrečná část třetí je věnována životu a vývoji kulturnímu, duchovnímu a společenskému.

Jaké bylo toto století?

Hospodářství: Dynamika kapitalismu – od kapitalismu zemědělského ke kapitalismu průmyslovému

DYNAMIKA KAPITALISMU

Období, které nás zde zajímá, bylo obdobím výrazných a hlubokých strukturálních změn po stránce hospodářské, která do značné míry určovala také proměny struktur mocenských a politických.

Svůj „příběh“ však měla i sama planeta Země: ještě stále přetrvávala „malá doba ledová“, která započala koncem středověku, někdy kolem roku 1500, a pokračovala v podstatě až do poloviny století devatenáctého. Teplotního minima bylo dosaženo v průběhu století sedmnáctého, především pak v jeho poslední třetině, kdy extrémně mrazivé počasí sevřelo opakovaně celou severní polokouli. Následující století osmnácté již bylo mírnější, i je však poznamenaly klimatické výkyvy – bylo to například období silných povodní. Už současníci tehdy sledovali tání alpských ledovců, které jsou zachyceny na četných rytinách, které později posloužily historikům klimatu ke studiu postupného procesu oteplování. Evropě se nevyhnula ani zemětřesení, jako to lisabonské z roku 1755. Fatální dopady na život a hospodářství Evropanů měl také v samotném závěru našeho období, v dubnu roku 1815, výbuch indonéské sopky Tambora – nejmohutnější dosud zaznamenaná sopečná exploze v dějinách, která jakoby symbolicky uzavřela dramatickou éru napoleonských válek, ba celou epochu „ancien régime“ staré Evropy.

V kontextu dynamiky evropského kapitalismu došlo podle známé teorie amerického sociologa, historika a ekonoma Immanuela Wallersteina (1930–2019) v období od konce 17. do počátku 19. století především k transformaci tradičnějšího kapitalismu zemědělského v kapitalismus průmyslový. Tento přechod poznamenala dvojí technologická revoluce – jak *agrární* (reformy v samotném zemědělství), tak *industriální* (protoindustrializace; postupný nástup průmyslové revoluce). Klíčová byla i další skutečnost, kterou zdůraznil opět Wallerstein: kapitalismus, který se začal formovat především v Evropě 16. století, právě během století osmnáctého expandoval v podstatě do celého světa: s tehdejší expanzí zámořského obchodu se z něj stával skutečný *světový systém*, do něhož byly integrovány kromě celé Evropy

i vzdálené oblasti mimoevropské. V souvislosti s těmito procesy právě v této době převzala Evropa jako celek (ovšem v čele s Velkou Británií) roli světového hegemonu a předčila tak Indii a Čínu.

SVĚTOVÝ SYSTÉM A UTVÁŘENÍ KOLONIÁLNÍCH ŘÍŠÍ

Abychom si dynamiku 18. století i mocenské vztahy mezi tehdejšími státy lépe a přehledněji přiblížili, vypůjčíme si opět Wallersteinův model (světového) kapitalistického systému a jeho typologii zemí, které v tomto systému fungují. Pro účely klasifikace a srovnání různých politicko-hospodářských celků zavedl Wallerstein kategorie *jádro*, *periferie*, *semiperiferie* a *vnější země*, které budou užitečné i pro nás:

Jádro (*core; core states*), **jádrové** či **hlavní/ústřední země** představují ekonomicky nejrozmanitější, nejbohatší, technicky nejvyspělejší a nejmocnější státy, a to jak z hlediska ekonomického, tak i vojenského a politického, které ovládají světovou ekonomiku. Postupně se jim daří disponovat stále silnější centrální vládou, ale také rozvinutou byrokracií a silnou armádou i silnějšími a komplexnějšími státními institucemi. Dostatečně velká daňová základna jim navíc dovoluje budovat infrastrukturu pro silnou ekonomiku. Postupná industrializace jim umožňuje vyrábět průmyslové zboží (namísto dosavadních surovin) na vývoz. Nakonec je potřeba zdůraznit, že se v nich formuje také stále silnější střední vrstva, „třetí stav“, buržoazie – a postupně také vrstva/třída dělnická.

Tyto země vykořisťují periferii a využívají také státy semiperiferní (viz dále).

Protipól těchto jádrových zemí představují země **periferní, okrajové**, tedy málo ekonomicky rozvinuté, resp. zaostalé země se slabou ekonomikou, slabou vládou, slabými institucemi, slabou střední třídou (a naopak se silnou vrstvou zemědělců) a nedostatečnou daňovou základnou; v důsledku pak mají pochopitelně i nedostatečnou infrastrukturu a vykazují nízký (nebo žádný) stupeň industrializace. Ekonomicky jsou zpravidla závislé na jednom nebo několika málo odvětvích.

Role těchto periferních oblastí je ovšem v rámci světového systému nenahraditelná, protože zemím jádra (a někdy i zemím semiperiferním) poskytují levnou pracovní sílu a levné suroviny. Úspěch a rozvoj jádrových zemí, stejně jako fungování celého světového systému, jsou tak do značné míry podmíněny touto nezbytnou politicko-geografickou nerovností, která je pro něj stěžejní a potřebná. Periferní oblasti navíc zpravidla stále více upadají do životní závislosti na jádrových státech, které je vykořisťují.

Mezi státy jádra a periferiemi pak stojí země **semiperiferie**, země „středního“ stupně pokroku, které představují určitý přechodný typ a zprostředko-

vávají vztahy mezi jádrem a periferií. Tyto státy disponují levnou silou jako periferie, zároveň už jsou na tom ale lépe technologicky, jako jádro. Tyto země také vykořisťují periferii, a to buď samy za sebe nebo jako zprostředkovatel jádra; ve vztahu k jádru se ovšem někdy dostávají samy do postavení periferie.

Čtvrtou kategorií, s níž Wallerstein operuje, představují „vnější země“, tedy oblasti stojící zatím vně světového systému.

Mezi zeměmi jádra, periferie a semiperiferie existuje systém vzájemně propojených státních vztahů neboli mezistátní systém, který se formoval dílem jako souběžný proces, dílem jako důsledek rozvoje kapitalistického světového systému v průběhu „dlouhého“ 16. století, kdy státy začaly vzájemně uznávat svou suverenitu a vytvářet mezi sebou dohody a pravidla. V průběhu dějin moderního světového systému soupeřila skupina hlavních států o přístup ke světovým zdrojům, ekonomickou nadvládu a hegemonii nad okrajovými státy, přičemž v některých obdobích získal jeden jádrový stát jasnou převahu nad ostatními.

Dynamika kapitalismu a stagnace v 17. století

Kapitalismus se zformoval v Evropě 16. století; v průběhu dalších dvou staletí se tento nový světový hospodářský systém s jednotnou dělbou práce rozšířil nejen po celé Evropě, ale expandoval až na západní polokouli. V prvních staletích vzestupu evropské dominance tvořila jádro severozápadní Evropa, semiperiferii Středomoří a konečně periferii východní Evropa spolu s klasickými oblastmi kolonií (západní polokoule a části Asie). V těchto počátcích kapitalismu – Wallersteinova fáze A formování světového systému – sehrával dominantní roli kupecký kapitál: u zdrojů akcelerace ekonomiky některých evropských regionů nebo států stály rychlé a netušené zisky plynoucí především z dálkového námořního obchodu. Díky objevným cestám 15. a 16. století se v evropském hospodářství také zvýšil objem cenných kovů. Ten způsobil růst inflace, takže mzdy začaly výrazně zaostávat za prudce rostoucími cenami, což pomáhalo novým podnikatelům – „kapitalistům“. Jedním z nevyhnutelných důsledků bylo pochopitelně zvyšování nerovnosti, která se v podstatě stala jedním z principů nového ekonomického řádu: rodil se novodobý *kolonialismus*.

Tehdejšími ekonomicko-politickými hegemony, „jádrovými státy“, byly Španělsko, Portugalsko a severoitalské městské státy v čele s Benátkami (kterým fakticky patřilo celé středomořské impérium od Dalmácie až po Řecko). Jenže situace se začala měnit zhruba od poloviny 16. století a mocensko-ekonomické jádro se tak začalo přesouvat naopak směrem k zemím v severozápadní části Evropy v čele se Severním Nizozemím. Tato země, která se revoluční cestou vymanila ze španělské nadvlády a v níž se prosadila reformace, se v průběhu 17. století postupně stávala jasným obchodním hegemone. Zavedla i nový finanční systém a rozvinutým loďářským průmyslem

posílila zahraniční export. Když ale Nizozemci získali dominantní postavení, zvýšila se jejich životní úroveň, což následně vedlo ke zvýšení výrobních nákladů. Nizozemští bankéři začali vyjíždět za hranice země a hledat výhodné investice a tok kapitálu se přesunul zejména do Anglie. V tomto boji pak Anglie nejprve vytlačila Nizozemí z obchodního prvenství a poté úspěšně odolávala tlaku Francie, která se snažila ji dostihnout.

Merkantilismus a kameralismus jako varianty hospodářského státního protekcionismu

Ekonomický rozvoj šel v oblastech jádra i semiperiferie ruku v ruce s rostoucí organizační rolí „národního“ státu, který zpravidla usiloval také o větší centralizaci a o prosazení absolutistického principu. Stále více zasahoval také do hospodářského života; v této souvislosti se snažil mimo jiné například o prosazení jednotného měnového systému, o sjednocení měr a vah, o rušení vnitřních cel či o kodifikaci příslušných zákonů reglementujících trh i výrobu. V Evropě začala tehdy převládat ochranná hospodářská politika **merkantilismu (kameralismu)**, která ponechávala státům velké regulační pravomoci, zejména v celní politice, jejichž cílem bylo na jedné straně podporovat export domácích výrobků a na straně druhé marginalizovat dovoz z jiných zemí: znamenalo to částečný ústup ze světového obchodu, který v této době neexpanduje.

Národohospodářská politika tak sleduje dvě ústřední strategie: jednak *defenzivní*, tedy protekcionismus (omezení dovozu hotových výrobků ze zahraničí za účelem ochrany domácích výrobců), jednak *ofenzivní* (podpora vývozu). A protože ke zvýšení národního blahobytu přispívá domácí obchod jen málo (nebo vůbec ne), měl být výrazně upřednostňován obchod zahraniční.

V 16. století, kdy do Evropy proudilo velké množství zlata a stříbra ze španělských kolonií v Novém světě, začalo Španělsko prosazovat především strategií hromadění drahých kovů jejich těžbou a dovozem z kolonií (tzv. *bullionismus*). Tento přístup se pak snažily uplatňovat i další evropské mocnosti. Prosperita státu se měla měřit bohatstvím nahromaděným jeho vládou bez ohledu na národní důchod.

V 17. století se vyvinula propracovanější verze merkantilistických myšlenek: zlato a stříbro sice zůstaly hlavním zdrojem bohatství, ale zvýšení tohoto bohatství mohlo být také výsledkem akumulace jiných zdrojů, například zboží. Tato nová koncepce v prvé řadě odmítala vývoz surovin: suroviny totiž podle ní mohou být hlavním zdrojem bohatství jen tehdy, pokud se doma přemění na sofistikovanější konečné výrobky. A tak například zatímco starší *bullionismus* podporoval v Anglii masový vývoz vlny, nová generace merkantilistů podporovala úplný zákaz vývozu surovin, a naopak podporovala rozvoj domácího zpracovatelského průmyslu a současně export již hotových

výrobních. Současně se ukázalo, že průmyslová odvětví vyžadují velké množství kapitálu, takže se v průběhu 17. století začala v Anglii omezovat opatření proti lichvě. *Úroková sazba* tak začala být chápána jako kompenzace za nepřijemnosti způsobené věřiteli při ztrátě likvidity. Nizozemský a anglický *komercionalismus* stále více považoval za zdroj bohatství země v první řadě zahraniční obchod. V Anglii dosáhl merkantilismus svého vrcholu již v 17. století, v době Dlouhého parlamentu (1640–1660). V první polovině 18. století byl jeho hlavním zastáncem whigovský ministr financí a poté ministerský předseda Robert Walpole. Anglický merkantilismus se soustřeďoval především na kontrolu mezinárodního obchodu: široká škála regulací brzdila systémem cel dovoz a na druhé straně významně, za pomoci různých subvencí, podporovala vývoz a odrazovala od dovozu. Současně byl zakázán vývoz některých surovin a zákony o plavbě zakazovaly zahraničním obchodníkům obchodovat v Anglii: Již od roku 1651 dávaly zákony o plavbě (navigační zákony) anglickým lodím výhradní právo na plavbu mezi mateřskou zemí a jejími koloniemi a zakazovaly cizím lodím převážejícím neanglické zboží vplouvat do anglických přístavů. Hlavním cílem bylo omezit nizozemskou expanzi omezením přístupu Nizozemců do některých přístavů.

Zcela jiná situace ale nastala ve středoevropských zemích (klasicky v prostoru Říše, resp. habsburské monarchie), jež fakticky neměly přístup ke světovému (námořnímu a dálkovému) obchodu a po třicetileté válce trpěly navíc i úbytkem obyvatelstva. V těchto oblastech nemohlo v ekonomických rozvahách a hospodářské politice na prvním místě figurovat dosažení aktivní obchodní bilance jako v klasickém merkantilismu. Na rozdíl od západoevropských merkantilistů tak středoevropští (převážně němečtí) *kameralisté* kladli důraz především na rozpočtovou politiku, na finanční a účetní zásady správy panovnického majetku a zejména na berní politiku. Prvořadá pozornost tak byla věnována výstavbě jednotné správy, zejména té finanční. Nositeli kameralistické politiky a idejí byli tudíž v první řadě úředníci panovnické komory („camera“ = označení úřadu pro tuto státní finanční správu). Sem patří jak radikální omezení nákladných výdajů na dvůr spjatých s „barokním“ absolutismem 17. století založeným na „reprezentaci“, tak skutečné reformy daňového systému. I pozdější reformy osvícenského absolutismu se tak zpravidla zaměřovaly především na ozdravení financí.

Za pomoci administrativně státních opatření však kameralisté usilovali rovněž o plánovitě a řízeně povznesení průmyslové (řemeslné a manufakturní) i zemědělské výroby (v podmínkách přežívajícího nevolnictví). Zvláštní pozornost věnovali též principům živnostenského práva, obchodu, lesnictví, hornictví či technologii některých výrobních činností. Kamerální vědy se staly účinným nástrojem státní centralizace a časem se vyučovaly i na univerzitách.

To byly základní rysy *fáze B*, formování světového kapitalistického systému, kterou Wallerstein klade do období let zhruba 1640–1730 (nebo 1763),

a která byla současně charakterizována určitou systémovou recesí, resp. obdobím pomalého růstu. Současné systematické výzkumy klimatu také ukazují, že právě 17. století bylo na celé severní polokouli vůbec nejchladnějším za poslední dva tisíce let, tedy za celou dobu „našeho letopočtu“, což mělo právě za následek zásobovací krizi (a podle některých interpretů, jako je David D. Zhang) i četné války, které byly v podstatě válkami o půdu, o potravinové zdroje. Podle D. D. Zhanga v 17. století dorůstali lidé do výšky o 2 cm menší než ve století předcházejícím i následujícím.

Tzv. *krize 17. století*, na jejíž konceptualizaci se v rámci světové historiografie výrazně podíleli také čeští historici Josef Polišenský, Miroslav Hroch a Josef Petráň, začala ve Španělsku již kolem roku 1600, v Itálii a v části střední Evropy kolem roku 1619, ve Francii a části Německa kolem roku 1630, v Anglii a Nizozemí kolem roku 1650, ve střední Evropě pak kulminovala mezi lety 1640 a 1680 a v Nizozemí v letech 1720–1740. Vlna skončila v Anglii a Francii kolem roku 1730, v Německu kolem roku 1750 a v Nizozemí kolem roku 1755. Zatímco ve Španělsku a Portugalsku poklesly ceny stříbra v období 1600–1690, v severní Evropě došlo k tomuto procesu až mezi lety 1650/1660 a 1730/1735. Formovaly se tak dva základní evropské bloky: jižní/středomořský (vázaný koloniálními kontakty na jižní španělskou Ameriku) a severní/baltský (provázaný naopak s Brazílií a oblastí Indického oceánu), které již připomínaly i politicko-geograficko-ideologické formace, které vstoupily do třicetileté války, jež se tak z pohledu některých autorů jevila nejen jako střet humanisticko-katolického světa se světem protestantským, ale současně i jako politický důsledek i příznak obecnějšího hospodářského úpadku v celoevropském rámci. Jerzy Topolski rozlišoval v 17. století země s velkou dynamikou (Anglie a Spojené nizozemské provincie), země s pomalejším rozvojem (Francie, skandinávské země, německé země, Čechy, a konečně pak země ve stavu stagnace či regrese (Španělsko, Portugalsko, Itálie a Polsko). Český historik Josef Polišenský rovněž zdůrazňoval, že jednou z podmínek evropského (či světového) konfliktu takové velikosti bylo právě vytvoření jednotného světového trhu s těžištěm v rozsáhlé oblasti mezi Baltem, Atlantikem a Středomořím. Třicetiletá válka se tak v rámci kapitalistického světového hospodářství jevila jako vpravdě *první světová válka*. Politicky a kulturně představovalo 17. století úsilí o stabilitu, a to i v oblasti politické a kulturní – stabilitu, bez níž by byl nemyslitelný následný krok vpřed. Nebylo tak nutné stoletím „krize“ jako spíš, slovy I. Wallersteina, nezbytné změny tempa; ne katastrofa, ale zásadní prvek prosazování zájmů těch, kteří z kapitalistického systému těžili nejvíce.

Budování světového systému: rozmach zámořského obchodu a utváření koloniálních říší

Výrazný rys 18. století však každopádně představuje dosud nevídaný rozmach zámořského, koloniálního obchodu: v průběhu tohoto období Evropa výrazně prohloubila své obchodní kontakty v podstatě s celým světem. Zámořské oblasti pochopitelně sloužily Evropě zejména jako surovinová základna (především pro suroviny, kterých měla jejich mateřská země nedostatek nebo je postrádala) i jako odbytiště pro hotové výrobky z mateřské země; v některých případech mohly být také zdrojem levné (otrocké) práce, jako tomu bylo v případě Afriky. Obzvláště přitažlivá tak byla Karibská oblast, západní Afrika se svými otrockými trhy nebo obchodní základny v Indii a jihovýchodní Asii.

Kolonie zaujímaly v obchodu své mateřské země důležité místo: obchodní výměna s vlastními koloniemi tak například u Velké Británie stoupla z 19 % v roce 1715 na 34 % v roce 1785, u Francie tomu bylo ve stejných letech ze 13 % na 28 %; ke konci století tvořil ve Velké Británii zámořský obchod až polovinu, ve Francii třetinu objemu veškerého zahraničního obchodu. Podobně na tom bylo i Portugalsko. Jejich obchodní vazby se v průběhu století stále více od-poutávaly od trhů evropských a mířily do Ameriky, Afriky a na Dálný východ.

Obchod a trh

Jak již bylo zmíněno výše, od roku 1588 do roku 1650 bylo evropským předvojem a vůdčí silou Severní Nizozemí – a to i v oblasti obchodu: do jeho rukou se dostala velká část portugalské říše. Nizozemci založili první lodní společnosti a zvýšili náklad svých lodí: odhaduje se, že kolem roku 1650 měli 16 000 lodí (oproti 4000 lodí anglických a 500 francouzských), které uplatňovali v dovozu i vývozu. Od druhé poloviny 17. století se ovšem skutečnou obchodní velmocí stále více stávala Velká Británie, která své obvyklé rivaly – Španělsko, Francii, a právě i Severní Nizozemí – z této pozice úspěšně vytlačovala. Klíčovým byl pro ni obchod koloniální, především se Západní Indií, který se rozvíjel rychleji než její obchod evropský. Její novou evropskou sférou zájmu se stalo Pobaltí a Petrohrad, tedy oblasti nově vybojované Ruskem na Švédsku: právě petrohradský přístav Británie zcela ovládala.

Severní Nizozemí si dokázalo zachovat svou výsadní pozici v takových klíčových přístavech jako Riga, Pillau nebo Královec: Omezená populace tohoto relativně malého státu ale již nezvládala převládat svého velkého rivala a ani nizozemské kolonie v Indonésii neumožnily vybudovat takový trh jako byl ten britský.

Třetí velmocí v oblasti zámořského obchodu byla Francie se svými koloniemi v Americe a Karibské oblasti; ani ona ale již na britskou expanzi nestačila.

Málo známý je v každém případě fakt, že se do zámořského obchodu zapojila i poměrně nenápadná země: Dánsko. Po celé 18. století se dánské

ekonomice, navzdory počátečním neúspěchům ze začátku 18. století, dařilo velmi dobře, a to především díky úspěšnému rozšiřování zemědělské produkce, která uspokojovala rostoucí poptávku v celé Evropě. Dánské obchodní lodě také obchodovaly po Evropě a severním Atlantiku a vydávaly se i do nových dánských kolonií v Karibiku.

Centry obchodu ale nebyly zpravidla celé státy jako takové, jako spíše některé lokality – tedy velká centra, která těžila z obchodu – Londýn, Stockholm, Haag, Lisabon, Petrohrad, Istanbul. Některá centra se však nepřekrývala s rezidencemi/sídly panovníka a vlády, jako Cádiz nebo Sevilla, které byly po obchodní stránce podstatně důležitější než Madrid; v prostoru Říše byly klíčové Hamburg či Lübeck, nikoli Vídeň, Gdaňsk spíše než Varšava.

Klíčovou roli hrála samozřejmě zejména přístavní města. Ve Středozeří se obchod soustředil především v Benátkách (které ale svou roli postupně ztrácely, protože luxusní zboží, které dosud dovážely – především hedvábné či skleněné – bylo příliš drahé a Evropa si je začala vyrábět sama) a Istanbulu, který organizoval pozemní obchodní výměnu mezi Evropou a Čínou nebo východní Afrikou (Suezský průplav ještě neexistoval a mořská cesta přes Mys dobré naděje byla dlouhá); svou důležitost si zachovalo i Livorno či Neapol, zejména díky své strategické poloze a napojení na Istanbul; stejně tak Marseille obstarávající obchod v západním Středomoří (komunikace se severní Afrikou). Jinak hráli ve středomořské oblasti roli řečtí nebo angličtí obchodníci. Rusko či Osmanská říše (kde byl obchod především v rukou Řeků, židů a Arménů) byly rovněž závislé především na obchodu západoevropském.

Nejvýznamnější obchodní centra Evropy nicméně ležela při Atlantiku, který byl – od Amsterdamu po Porto – pro Evropu největší obchodní vodní cestou. Na atlantickém obchodě se podíleli samozřejmě Nizozemci, kteří se plavili kolem „západní Indie“ (Karibik) a snažili se využít anglicko-francouzské rivality; politická neutralita byla pro nizozemský obchod výhodná. Atlantický obchod dále určovaly přístavy britské: v Anglii Bristol (kde kvetl především obchod s vlnou, kovovými výrobky a otroky) a v poslední čtvrtině století Liverpool, který obchodoval s východem – od Ostsee po Balt; ve Skotsku pak byl nejdůležitějším přístavem Glasgow, centrum obchodu s tabákem, který se dovážel především z koloniální Virginie.

Obchodní cesty v Severním nebo Baltském moři byly významné především pro země, které k nim bezprostředně přiléhaly – Polsko, Rusko, Meklenbursko a Holštýnsko; putovalo jimi například obilí, a to i do západoevropských oblastí, jako Holandsko nebo Anglie. Ze Švédska se do Anglie dováželo železo. Opačnou cestou pak putovalo sklo, porcelán či nábytek nebo látky. Nejdůležitějším německým centrem v Severním moři byl Hamburk. O povzbuzení obchodu v Pobaltí se snažil také Petr Veliký, proto osvobodil obchodníky

od daně i od vojenské služby; přesto zůstával ruský obchod dlouho v rukou „cizinců“ a ruští obchodníci se obraceli především do Turecka.

Jiná někdejší ekonomická centra zůstávala důležitými centry politickými – zejména na Apeninském poloostrově, jako Florencie, Řím či Benátky; Neapol či toskánské Livorno jako přístavy nadále prosperovaly jen díky britským, nizozemským a francouzským lodím.

Ve střední Evropě se důležitými obchodními a finančními centry stávala hospodářsky vzkvétající města jako Basilej, Curych, Augsburg, Frankfurt nad Mohanem a především Hamburk – svobodný přístav se silně kosmopolitní populací.

Evropa vyvážela ponejvíce papír, sklo, železářské zboží a různé manufakturní výrobky, keramiku a textil. Naopak do Evropy se v 18. století dováželo, coby „koloniální zboží“, především hedvábí, porcelán, koření, kakao, cukrová třtina a rum.

Podívejme se nejprve na západní polokouli – tedy obě Ameriky a Karibskou oblast. *Severoamerické* oblasti byly především zdrojem solených ryb, které odebíraly na prvním místě katolické země evropského jihu. Z Kanady se dovážely kožešiny, americké státy Virginie a Maryland dodávaly tabák, jižnější oblasti, jako Jižní Karolína či Georgia, byly vývozcí rýže a barviva indigo, které se v Evropě využívalo k barvení textilu. Tyto oblasti dodávaly také dřevo, klíčové pro stavbu nepostradatelných (zejména britských) lodí.

Na důležitosti nabývala ale například také *bavlna*, která se během 18. století ukázala jako ideální surovina pro průmyslové zpracování: ostatně, jak uvidíme později, právě u ní se inovace textilního průmyslu projeví nejdříve a nejmarkantněji. Než se začala pěstovat na koloniálních plantážích v Americe, byla pro Evropu obtížně dostupnou surovinou, kterou dodávala zpravidla Indie nebo Osmanská říše. Již první španělští objevitelé ale zjistili, že také indiáni pěstují neznámé druhy bavlny vynikající kvality: bavlník mořský (*Gossypium barbadense*) a bavlník zelený (*Gossypium hirsutum*) z horských oblastí. Mořská ostrovní bavlna rostla v tropických oblastech a na bariérových ostrovech Georgie a Jižní Karolíny, ale ve vnitrozemí se jí dařilo špatně. Bavlna z mořských ostrovů se začala vyvážet z Barbadosu v 50. letech 17. století. Vrchovištní bavlník se zeleným semenem se dobře pěstoval ve vnitrozemských oblastech na jihu USA, ale nebyl příliš výhodný kvůli obtížnému odstraňování semen, což vyřešil až v době průmyslové revoluce bavlníkový automatický stroj.

Zvláštní roli však v 18. století sehrály *kolonie Nové Anglie*, zárodek budoucích Spojených států – Massachussetts, Connecticut, Rhode Island a další, které se postupně vymaňovaly ze svého postavení „periferie“. Nejen že z nich do mateřské země již neplynuly žádoucí suroviny, ale ony samy se pozvolna industrializovaly a vstupovaly se samotnou mateřskou zemí do konkurence:

další zdroj třenic a napětí, jež vyvrcholilo jejich emancipačním zápasem a válkou za nezávislost, kterou se jim podařilo vyhrát.

Z *Antil* pluly do Evropy lodi naložené pochutinami – kávou, zázvorem a cukrem z třtinových plantáží, ale také s bavlnou, která právě v 18. století začínala nacházet uplatnění v evropské textilní výrobě.

Obchod fungoval ale i mezi koloniemi navzájem, například ze severní Ameriky se do oblasti Antil dováželi koně a postupně také hotové zboží.

O něco méně rozvinutý byl obchod s *Amerikou Jižní*, odkud do Evropy přicházely hlavně luxusní suroviny jako vzácné dřevo z místních dřevin (eben), různá barviva či měď. Stále nepostradatelnější se však stalo také stříbro, které odtud putovalo ostatně již od 16. století; razil se z něj mimo jiné i slavný (tereziánský) tolar, v 18. století jedno z nejkvalitnějších evropských platidel. Od třicátých let 18. století pak začal také dovoz diamantů z portugalské kolonie Brazílie; přes portugalské přístavy a trhy pak pokračoval ve svém evropském tažení.

Obchod s ostatními oblastmi – Afrikou a východní polokoulí – byl zatím proporně mnohem menší.

Na *Dálném východě*, zejména v Číně, si vydobylo zvláštní důležitost město Kanton, které mělo již k roku 1785 asi 4500 obyvatel převážně evropského původu. Británie, Francie i Nizozemí disponovaly svými Východoindickými společnostmi, které se zaměřovaly právě především na orientální zboží. Z Dálného východu se dovážely jednak suroviny pro textilní průmysl, jako bavlna z Bengálska či hedvábí z Číny; další vyhledávanou komoditu představovalo koření, dovážené především z oblasti Indie; a pak pochopitelně pochutiny jako čaj nebo káva. Obchodní cesty nám ostatně také ukazují, kde se v Evropě pil čaj (Anglie, Hannoverské kurfiřtství a Nizozemí), který putoval z britské Indie, Číny a Japonska, a kde káva přicházející z Osmanské říše (Francie, habsburská monarchie), případně ze španělských či portugalských kolonií (jejich mateřské země).

Na popularitě nabýval v 18. století také čínský i japonský porcelán, jehož obliba kráčela ruku v ruce s postupnou proměnou barokního vkusu v rokokový, a samozřejmě i s rostoucí oblibou pití kávy a čaje: nejen klasické nádobí a vázy, ale především kávové a čajové servery, sošky, drobné dekorační předměty a další *chinoiserie* se dovážely, jak označení napovídá, z Číny, ale také z Japonska.

Bez důležitosti nebyl ale ani Blízký východ, odkud rovněž přicházela bavlna či hedvábí (z Persie).

V *Africe* se centry evropského obchodu staly některé přístavy v berberských oblastech nebo v Egyptě, Maroku a Alžírsku; Nizozemí disponovalo základnou při Mysu Dobré naděje.

Kromě zlata se z černého kontinentu dovážela především laciná pracovní síla: otroci.

Obchod s otroky

Klíčový obchodní uzel, zahrnující živé i neživé zboží, představoval tzv. *Atlantický trojúhelník* mezi Evropou, Afrikou a Amerikou. Obchod zpravidla probíhal tak, že se do západní Afriky vyvezly evropské výrobky – často hlavně textil, zbraně, zrcadla či perly – výměnou za černošské otroky, kteří byli transportováni do oblasti Antil, kde se směnili za cukr či melasu. Obchod s otroky si v 18. století v podstatě monopolizoval skromný okruh takto specializovaných obchodníků. Afričtí (především arabští) obchodní partneři Evropanů dodávali otroky (často zajatce z místních válek) většinou do španělských či portugalských, později i francouzských a britských kolonií v Americe, kde byli přeprořádáni místním plantážníkům, přičemž odhadem až deset procent zahynulo zpravidla už během převozu.

Centrem obchodu s otroky byl do roku 1730 především Bristol a po roce 1750 Liverpool a bretaňské Nantes. V Anglii držely obchod s otroky v rukou ponejvíce malé soukromé společnosti sestávající ze dvou až pěti obchodníků, kteří dostávali na nákladnou přepravu (cesty trvaly i půl roku) příspěvky od vlády; anglický parlament například podporoval obchodní společnosti při Zlatém pobřeží (= Ghana), aby získaly přednost před nizozemskou či francouzskou konkurencí. Ve Francii fungovala v rámci Trojúhelníku Indická společnost, do níž byli zapojeni zejména obchodníci z atlantických přístavů v Bordeaux a Nantes. Ti zprostředkovali obchod s otroky vyváženými hlavně do nejstarších francouzských kolonií jako Santo Domingo, Martinique a Guadeloupe.

Odhaduje se, že na Jamajku připutovalo mezi léty 1700 a 1786 asi 610 000 otroků; celkový počet otroků pro britské kolonie z let 1680 a 1786 přesáhl jistě dva miliony.

Infrastruktura – řeky, silnice, celnice

Aby se zboží dostalo k zákazníkovi, bylo samozřejmě potřeba rozvíjet také infrastrukturu – především dopravu. Nejrychlejším dopravním prostředkem 18. století byla pravděpodobně loď: vodní cesta byla tou nejvýhodnější, proto se budovaly kanály a splavňovaly řeky. Zapomínat tak nesmíme ale ani na přístavy říční, po nichž putovalo rozličné zboží od potravin přes dřevo či bavlnu až po knihy: Lyon, centrum evropského hedvábnictví, profitoval ze své polohy na Rhôně; Kolín nad Rýnem, Frankfurt nad Mohanem či Magdeburg, ležící na Labi, nebo Linec na Dunaji jsou podobnými příklady z oblasti Říše, stejně jako polská města Varšava či Toruň.

Silniční síť byla v celé Evropě teprve v zárodku, naopak víme ze svědectví současníků, především cestovatelů, v jak špatném stavu byly cesty v podstatě všude.

Kvůli přesunům zboží, ale pochopitelně také bobtnajících královských armád, se ovšem začaly budovat nové typy hladších a pevnějších silnic,

jejichž průkopnicí se již v 17. století stala Francie, tzv. „chaussées“, které brzy napodobily například některé německé státy či habsburská monarchie.

Cestu, zejména cestu putujícího zboží, ale často komplikovala řada vnitřních a soukromých *cel*, která byla na těchto tepnách vybírána mezi různými oblastmi i uvnitř jednotlivých zemí: clo bylo koneckonců důležitým příjmem pro korunu, a v rámci protekcionistické politiky bývalo také poměrně vysoké. Cesty tak přerušovaly četné celnice: v prostoru Říše, kterou tvořilo na pět stovek států a státeků, bychom jich našli snad nejvíc. Děly také státy na Apeninském poloostrově. Ještě v 18. století byla celkem běžná ale i cla mezi jednotlivými provinciemi jednoho státu: pouze Anglie a Francie představovaly již na prahu této éry takřka bezcelní zónu. Španělsko zrušilo vnitřní cla až v roce 1765; habsburská monarchie o deset let později. Opět stojí za zdůraznění, že v podstatě jediná země, která vnitřní cla neměla, byla prozíravá Velká Británie.

Finance a bankovníctví

Obchod byl stále více nemyslitelný také bez rozvíjejícího se bankovníctví. Nejpozději v 17. století se v mezinárodním obchodě prosadil typ bezhotovostního platebního styku pomocí smének, alespoň tam, kde to bylo potřeba. Od té doby již obchodníci nemuseli mít peníze pro své obchodní transakce neustále u sebe a při směně vlastní měny za cizí se již nemuseli spoléhat na služby příslovečně podvodných směnárníků.

Finančním centrem Evropy zůstávalo nadále Severní Nizozemí (především Amsterdam), největší exportér kapitálu. Amsterdamská burza nahradila burzu v Antverpách a v roce 1609 byla založena amsterdamská banka. V roce 1611 vznikla první burza cenných papírů, která sdružovala obchodníky na určitém místě ve stanovených časech. V nizozemských rukou se dokonce soustředila téměř polovina státního dluhu samotné Velké Británie, kde se teprve teď formovaly místní velké peněžní ústavy, jako *Bank of Scotland* či *Bank of England*, která se do čela evropského bankovního systému začala dostávat již od počátku 18. století; brzy zaujala vůdčí roli a odsunula tak z výsluní i svou největší rivalku, banku amsterdamskou. Bohatí Holanďané totiž investovali v 18. století stále více do Anglické banky, což také ukazuje výmluvně střídání na postu vůdčích velmocí. Formovala se tak „bankovní aristokracie“ jako forma nové neurozené ekonomicko-společenské elity.

Naopak ve Francii se během 18. století ještě žádná centrální banka nevytvořila: ta přišla až s císařstvím Napoleona I. Rozvoji peněžních vztahů zde bránila jak církev, tak velký vliv dvora a také obecně rozšířená nedůvěra ve finanční podniky, kterou vyvolala nešťastná aféra z období po smrti Ludvíka XIV. v letech 1719–1720, „Mississippi Bubble“, kdy po nezdařené spekulaci skotského finančníka Lawa skončily tisíce zadlužených Francouzů v bídě.

V dalších částech Evropy bylo finančnictví rozvinuto ještě méně, snad s výjimkou několika malých městských států jako Janov, Frankfurt, Ženeva, Curych či Bern.

V německé oblasti představovala nejvýznamnější bankovní centra Ham-burk a Norimberk. Zejména hamburská městská banka se mohla pyšnit svými mezinárodními vazbami – na Londýn, Amsterdam, Lisabon.

Samostatnou kapitolu pak představují velké vojensko-byrokratické státy střední a středovýchodní Evropy v čele s Pruskem a habsburskou monarchií. Chronický nedostatek kapitálu, absence většího zahraničního (a minimálního či žádného zámořského) obchodu bránily formování moderního finančního systému. Podobně organizované země s větším přístupem k zámořskému obchodu, jako Polsko, Rusko či Osmanská říše, zase zůstaly relativně izolovány od komunikace se západem a jejich finanční struktury zůstávaly značně primitivní a absence volného kapitálu byla ještě markantnější.

ZEMĚDĚLSTVÍ A NÁSTUP AGRÁRNÍ REVOLUCE

Evropa 18. století zůstávala navíc stále převážně zemědělskou oblastí. Navíc oblastí, která byla v 17. století stížena – jak již víme – vleklou agrární krizí, již ještě výrazně poznamenala „malá doba ledová“ v posledních desetiletích téhož století provázená ve velké části kontinentu hladomorou.

Zemědělství tak nadále zůstávalo základním evropským hospodářským odvětvím: jen v několika malých regionech, jako byly německé či švýcarské městské státy / svobodná města či severonizozemské provincie Holland (tj. vlastní „Holandsko“) a Frísko, tomu tak nebylo. Ještě na prahu revoluce tvořil ve Francii průmysl nebo obchod pouhou třetinu státního příjmu. Jakkoli celý kontinent spojoval jeden agrární systém, lišil se v různých oblastech co do produktivity, použitých technik i organizace. K zemědělsky nejrozvinutějším evropským oblastem patřila velká část Nizozemí, jihovýchodní a střední Anglie a konečně některé části Francie, jako například Normandie na západním, resp. severozápadním pobřeží.

A právě v těchto oblastech začal již během 17. století proces hluboké a zcela zásadní proměny agrárního systému, který se někdy nazývá agrární či „zele-nou“ revolucí, případně „*druhou* zemědělskou/agrární revolucí“ (po té neo-litické). V Nizozemí se již od 17. století pěstovaly důležité technické plodiny jako len, později přibýly jetel a řepa, které zajišťovaly kvalitnější pastvu pro dobytek, a v 18. století bylo již i zemědělství součástí rozvinutého obchodního systému. V Anglii se zdokonalovala především zemědělská technika – objevil se například secí stroj. Malá hospodářství zde stále více ustupovala velkým pozemkovým vlastníkům, kteří rozšiřovali své pozemky o obecní pastviny,

lesy apod. (tzv. ohrazování), takže po polovině 18. století již v podstatě žádná obecní půda v Anglii neexistovala, zato výrazně přibýlo těch, kdo nyní zemědělsky hospodařili ve velkém. Podobná forma ohrazování se nicméně odehrávala i jinde v Evropě, například ve Francii, ale známe ji i z českých zemí, kde vrchnosti svévolně zabíraly poddanskou půdu – rustikál – což jim přinášelo i tu výhodu, že rustikál nebyl zatížen státní daní. Kvůli předpokládanému místu zrodu (a Nizozemcům navzdory) se tak někdy hovoří o „britské zemědělské revoluci“, která přinesla nebyvalý nárůst zemědělské produkce – nejprve ve Velké Británii (od poloviny 17. století) a pak i v kontinentální Evropě (do konce 19. století) v důsledku zvýšení produktivity práce a půdy.

Tato agrární revoluce, která byla výsledkem komplexního působení sociálních, ekonomických a zemědělských technologických změn, tedy označuje především zvýšení výnosů z půdy a práce provázené postupnou inovací zemědělských technologií a metod.

V následujících dvou stoletích každopádně tento proces, nastartovaný v Británii a Nizozemí, následovaly další země v Evropě včetně Francie, většiny německých regionů a habsburské monarchie i Ruska. Projevila se ovšem i ve východní Asii a Severní Americe. Jedna z hypotéz předpokládá, že spouštěčem revoluce – podobně, jako tomu možná bylo i u revoluce neolitické – mohlo být zlepšení klimatu.

Mezi hlavní inovace patřilo především tzv. *norfolkské střídavé hospodaření*, které nahradilo dosavadní trojpolní systém *jař – ozim – úhor*, který nechával třetinu půdy ležet ladem. V norfolkském systému se zavádělo postupně pěstování čtyř plodin, z nichž zcela nový význam získaly pícniny (zejména řepa a jetel), které zaujaly místo dosavadního úhoru, a napomohly tak ke zkvalitnění půdy, ale současně i ke zkvalitnění stravy pro dobytek.

Přibýly také nové meliorační a odvodňovací techniky i nový přístup k chovu domácího dobytka se šlechtěním nových plemen. V neposlední řadě pak v některých částech Evropy, Anglií počínaje, hrálo roli tzv. ohrazování (nebo jeho varianty), tedy zabírání volné a obecní půdy soukromými vlastníky, a tedy vytváření velkých zemědělských hospodářství a pozemků.

Důležitým předpokladem a faktorem rozvoje ovšem byly samozřejmě i mimoagrární procesy, především rozvoj národního trhu bez cel, mýtného a dalších bariér, stejně jako rozvoj dopravní infrastruktury, v této době tedy především silnic a kanálů.

Novinky ale ve většině evropských zemí pronikaly do stávající agrární struktury jen pomalu: často narážely mimo jiné i na tradiční konzervatismus vrchností i selských vrstev samotných. K paradoxní situaci docházelo v severovýchodních oblastech jako Polsko, Prusko či Rusko, které využívaly levné, respektive bezplatné poddanské práce k pěstování obilí, které se pak – nejčastěji přes gdaňský přístav či přístavy pobaltské – vyváželo do

západní Evropy: mezinárodní obchod se tu setkával s nejprimitivnější formou „feudálního“ poddanství.

Agrární revoluce 17.–18. století v každém případě napomohla ke zlepšení výživy evropského obyvatelstva, a tedy i k jeho demografickému růstu. Růst produktivity také urychlil pokles podílu zemědělské pracovní síly, čímž přibýlo pracovní síly městské, na níž závisela industrializace. I díky technologickému pokroku postupně dosáhla toho, že se ze zemědělství uvolňovaly pracovní síly, které již nebyly potřeba, pro budoucí průmysl. I agrární revoluce tak patřila k významným faktorům počínající revoluce průmyslové.

Je ovšem zapotřebí zmínit také postupné utváření národního – vnitrostátního – trhu (v Anglii již před rokem 1700): S rozvojem regionálních trhů a posléze i trhu celostátního (k čemuž přispěla i lepší dopravní infrastruktura) přestali být totiž zemědělci závislí na svém místním trhu a nebyli tolik vystaveni nutnosti prodávat za nízké ceny na trhu přebytkovém. Tyto své přebytky mohli začít vyvážet do vzdálených lokalit, kde jich byl nedostatek. Zemědělství se postupně stalo podnikáním, a nikoli pouze prostředkem obživy.

Je tak vcelku logické, že po prolomení merkantilistických zásad a po svobodě obchodu začali volat někteří z těch, kdo považovali právě zemědělství za základní výrobní odvětví: francouzští fyziokraté, vlivní ve druhé polovině 18. století.

Agrární revoluce ale nebyla zcela myslitelná ani bez rozvoje průmyslových odvětví.

(PROTO)INDUSTRIALIZACE A POČÁTKY KLASICKÉHO (PRŮMYSLOVÉHO) KAPITALISMU

Jestliže dvě první fáze (A, B) kapitalismu charakterizoval Wallerstein jako kapitalismus *zemědělský*, pak od poloviny 18. století jsme s nástupem *fáze C* již svědky nových procesů a také zrychlení ekonomického růstu. Od poloviny století osmnáctého pak již hovoříme o *klasickém kapitalismu*, o kapitalismu *průmyslovém*, který byl již spjat s průmyslem a průmyslovým podnikáním; průkopnická role zde opět náležela Anglii, kde tento proces industrializace započal. Jako *industrializaci* chápeme komplexní proces přeměny tradiční agrární společnosti ve společnost průmyslovou. Jde v podstatě o řetězec sociálních a ekonomických změn, zejména rozsáhlou a hlubokou reorganizaci hospodářství za účelem výroby. Industrializaci pochopitelně provázely další zásadní změny, a to i společenské; docházelo především k přesouvání ekonomické a později i politické moci z tradičních elit (především pozemkové šlechty) na novou společenskou vrstvu neurozených, ale

zámožných „kapitalistů“, bankéřů, obchodníků a průmyslníků, jejichž zájmy pak hájil i klasický politický liberalismus 19. století. V nové situaci se ovšem prohlubovalo také sociální napětí.

V počátcích průmyslové revoluce hrál roli také regionální rozvoj venkovské řemeslné výroby, určené pro vnější trhy nebo pro lokální manufaktury. Tuto roli raných před-průmyslových, protoindustriálních odvětví pro vznik průmyslové revoluce vyzdvihovala specifická teorie *protoindustrializace*. Termín zavedl Franklin Mendels ve své disertační práci z roku 1969 o venkovském plátenictví ve Flandrech 18. století a zpopularizoval jej ve svém článku z roku 1972, který z této práce vycházel. Mendels tvrdil, že využívání přebytečné pracovní síly, která byla zpočátku k dispozici v období pomalých zemědělských sezon, zvýšilo příjmy venkova, narušilo monopoly městských cechovních systémů a oslabilo venkovské tradice, které omezovaly růst populace. Výsledný nárůst počtu obyvatel vedl k dalšímu růstu výroby v rámci samovolného procesu, který podle Mendelse vytvořil „volnou“ pracovní sílu, ale současně také kapitál, přičemž stimuloval podnikatelské dovednosti, jež vedly k industrializaci. Tyto Mendelsovy myšlenky rozvíjeli v 70. a 80. letech další, zejména (západo)němečtí historici, jako Peter Kriedte, Hans Medick a Jürgen Schlumbohm. Ve své knize z roku 1979 rozšířili teorii protoindustrializace na obecnější koncept transformace evropské společnosti od feudalismu k průmyslovému kapitalismu. Protoindustrializaci považovali za součást *druhé fáze* této transformace, která následovala po oslabení feudálního/vrchnostenského systému ve vrcholném středověku. Tak se v podstatě ustálil koncept *protoindustrializace* jako procesu, jenž v některých částech Evropy mezi 16. a 19. stoletím vytvořil sociální a ekonomické podmínky, které bezprostředně vedly k průmyslové revoluci. Protoindustriální odvětví se tak v řadě evropských zemí začala rozvíjet již zhruba dvě staletí před samotnou industrializací. (Pozdější historici ostatně sledovali podobný proces i v jiných částech světa, včetně Indie, Číny, Japonska a muslimského světa). Tato teorie se nicméně setkala s řadou kritických námitek, například že protoprůmysl byl sice důležitý a rozšířený, ale nebyl hlavním faktorem přechodu k průmyslovému kapitalismu; že nebyl dostatečně odlišný od jiných typů předindustriální výroby nebo agrárních řemesel, aby na něm bylo možné postavit skutečnou teorii; případně, že protoindustrializace již vlastně je *industrializací*.

Venkovská protoprůmyslová odvětví byla nicméně často ovlivněna, ba nezřídká i zpomalena, výrobou cechovní. Cechy si totiž udržely významný vliv na venkovskou výrobu ve Švýcarsku (do počátku 17. století), Francii a Vestfálsku (do konce 17. století), Čechách a Sasku (do počátku 18. století), Rakousku, Katalánsku a Porýní (do konce 18. století) a Švédsku a Württembersku (do 19. století). V jiných oblastech Evropy cechové vyloučily všechny formy protoindustriálního podnikání (mimo jiné v Kastilii a některých částech severní

Itálie), takže začalo docházet k politickým bojům, protože cechy se snažily veškerou protoindustriální výrobu dostat pod svou kontrolu. Další významnou překážku protoindustrializace pak představovala například různá městská privilegia nebo cla.

Každopádně se tak rozvíjela dělba práce a také její individualizace a zmasovění, masová produkce.

Průmyslová revoluce

Samotná *průmyslová revoluce*, tedy přeměna agrárního hospodářství v hospodářství průmyslové, proces přechodu od tradičních forem výroby k rozšířenějším, efektivnějším a stabilnějším výrobním procesům, byla spjata zejména s nárůstem znečišťujících průmyslových odvětví silně závislých na fosilních palivech.

Rozděluje se zpravidla na dvě fáze – první, která nás zajímá zde, začíná v polovině 18. století a končí před polovinou století následujícího; po jeho polovině se otvírá fáze druhá. Podle britského marxistického historika Erika Hobsbawma začala „první“ průmyslová revoluce v Anglii v 80. letech 17. století (tehdy zde mimo jiné došlo k rychlému zavádění mechanizovaného spřádání textilu) a naplno se projevila ve 30. nebo 40. letech století následujícího. Zhruba mezi lety 1760 a 1840 se rozšířila do Belgie, Švýcarska, Německa a Francie, a nakonec i do dalších oblastí Evropy a Severní Ameriky.

Označení průmyslová revoluce, *révolution industrielle*, je ovšem francouzské: poprvé se objevilo v roce 1799 ve Francii (vyslanec Louis-Guillaume Otto při konstatování, že Francie se začala industrializovat); pro charakteristiku technologického pokroku jej užil Adolphe Blanqui v roce 1837. Od pozdních třicátých let 19. století výraz zdomácněl a rozšířil se v podstatě v tom smyslu, v jakém jej známe dnes. Vděčíme za to i klasické Engelsově práci *Postavení dělnické třídy v Anglii* z roku 1844 (1845).

K předpokladům průmyslové revoluce náleží především vysoká úroveň produktivity zemědělství (důsledek agrární revoluce), která poskytla nadbytek potravin a pracovních sil (zde byly ve výhodě zejména ty západoevropské země, které neznaly nevolnictví); dále nahromadění dostatečného kapitálu pro investice (podmínka, kterou jako první splňovaly Anglie a Nizozemí); technický a technologický rozvoj uspišený vědeckou revolucí 17. století a dostupné přírodní zdroje, jako je uhlí a železo. Zapomínat nesmíme ale ani na dostupné přístavy, řeky, kanály a silnice pro levnou přepravu surovin a výrobků, ani na rozvinuté manažerské a podnikatelské dovednosti či určitou politickou stabilitu a právní systém podporující podnikání.

Charakteristické rysy této rané industrializace představuje zejména technologický pokrok, přechod od práce na venkově k práci v průmyslu a finanční investice do nových průmyslových struktur. Tato přeměna zahrnovala přechod

od ručních výrobních metod ke strojům, nové chemické výrobní postupy a výrobu železa, rostoucí využívání vodní a parní energie, rozvoj obráběcích strojů a vznik mechanizovaného továrního systému.

Moderní výrobní metody začal jako první využívat textilní průmysl, který se stal dominantním odvětvím z hlediska zaměstnanosti, hodnoty produkce i investovaného kapitálu.

Průmyslová revoluce znamenala zásadní zlom v dějinách, který je z hlediska materiálního pokroku srovnatelný pouze s neolitickou revolucí – nástupem zemědělství a domestikace zvířat. Podle některých ekonomů byla jejím nejdůležitějším důsledkem skutečnost, že se životní úroveň obyvatelstva západního světa začala poprvé v historii trvale zvyšovat. Trvale rostl ale i samotný počet obyvatel a jejich příjmy. Protože určitým způsobem ovlivnila téměř všechny aspekty každodenního života, přinesla v sociální oblasti řadu dalších vedlejších důsledků: S rostoucími příjmy průmyslových pracovníků se zpravidla rozšiřují trhy se spotřebním zbožím a službami všeho druhu, což představuje další stimul pro průmyslové investice a hospodářský růst. Kromě toho se mění rodinné struktury; narůstá mobilita určovaná právě odchodem za prací a rozšířené rodiny již obvykle nežijí společně v jedné domácnosti, na jednom místě nebo v jedné lokalitě, jak tomu bylo v klasické agrární společnosti, nově se rozděluje také role ženy a muže.

Investice do technických inovací a zavádění nových výrobních technologií napomáhaly k růstu produktivity práce. Teorii, ba možná přímo ideologii klasického kapitalismu rozpracoval národohospodář Adam Smith ve své práci *Zkoumání povahy a příčin bohatství národů* (*An Inquiry into the Nature and Causes of the Wealth of Nations*) z roku 1776. V souladu s liberalistickým principem *laissez-faire*, *laissez-passer* navrhoval – v kontrastu s tehdy dominantním protekcionistickým merkantilismem –, aby byla ekonomická rozhodnutí přenechána iniciativě jednotlivců a samoregulujících tržních mechanismů. To mělo znamenat konec státního protekcionismu v rámci klasického merkantilismu.¹

¹ K hospodářství srov. zejm.: HOLUBEC, Stanislav. *Sociologie světových systémů: hegemonie, centra, periferie*. Vyd. 1. Praha: Sociologické nakladatelství (SLON), 2009; HOLUBEC, Stanislav. *Teorie světového systému Immanuela Wallersteina*. Disertační práce, vedoucí Petrusek, Miloslav. Univerzita Karlova, Filozofická fakulta, Katedra sociologie, 2007. WALLERSTEIN, Immanuel Maurice, *The Rise and Future Demise of the World Capitalist System: Concepts for Comparative Analysis*, Comparative Studies in Society and History, roč. 16, č. 4 (září 1974), s. 387–415. WALLERSTEIN, Immanuel Maurice. *The modern world-system. II, Mercantilism and the consolidation of the European world-economy, 1600–1750: with a new prologue*. Berkeley: University of California Press, 2011. WALLERSTEIN, Immanuel Maurice. *The modern world-system. III, The second era of great expansion of the capitalist world-economy, 1730s–1840s: with a new prologue*. Berkeley: University of California Press, 2011. WALLERSTEIN, Immanuel Maurice. *The modern world-system. IV, Centrist liberalism triumphant, 1789–1914*. Berkeley: University of California Press, 2011. TAUBER, Arnošt. *Královna bavlna: Její vzestup, vláda a ústup ze slávy*. Vyd. 1. Praha: NPL, 1966;

Zdeněk JINDRA – Ivan JAKUBEC a kol. *Hospodářský vzestup českých zemí od poloviny 18. století do konce monarchie*, Praha: Karolinum, 2016; KLÍMA, Arnošt. *Manufakturní období v Čechách*, Praha: Československá Akademie věd, 1955; MYŠKA, Milan. *Průmyslová revoluce z perspektivy historiografie 70. a 80. let*, ČsČH, roč. 89, číslo 4 (1991), s. 533–546; VAŘEKA, Marek. *Proces modernizace zemědělství v Rakouském Slezsku v letech 1742–1848*, Ostrava 2018; MENDELS, Franklin. Proto-industrialization: The First Phase of the Industrialization Process, *Journal of Economic History*, Vol. 32, 1972; MEDICK, Hans, The Protoindustrial Family Economy, *Social History*, vol. 1 (3) (1976); TOPOLSKI, Jerzy. *Gospodarka polska a europejska w 16–18 wieku*. Poznań: Wydawnictwo Poznańskie, 1977. ISRAEL, Jonathan I. *Dutch Primacy on World Trade, 1585–1740*, Oxford: Clarendon Pr., 1992; STOLLBERG-RILLINGER, Barbara. *Die Aufklärung: Europa im 18. Jahrhundert*. 2., überarb. und aktualisierte Aufl. Stuttgart: Reclam, 2011; KUTNAR, František. *Malé dějiny brambor*. Vyd. 1. Havlíčkův Brod: Východočes. nakl., 1963; vyd. 2. Pelhřimov 2005; LE ROY LADURIE, Emmanuel. *Histoire du climat depuis l'an mil*, Paris: Flammarion, 2020; LE ROY LADURIE, Emmanuel. *Histoire humaine et comparée du climat; disettes et révolutions 1740–1860*, Paris: Fayard, 2006; LE ROY LADURIE, Emmanuel, ROUSSEAU, Daniel, VASAK 2011. *Les fluctuations du climat de l'an mil à aujourd'hui*, Paris: Fayard, 2011; KÖRBER, Esther-Beate. *Die Zeit der Aufklärung: eine Geschichte des 18. Jahrhunderts*. Darmstadt: Wiss. Buchges., 2012.

Společnost: Pomalá eroze stavovského uspořádání v době demografického růstu

NÁSTUP DEMOGRAFICKÉ REVOLUCE

Období, o kterém zde budeme hovořit, charakterizoval bezprecedentní demografický růst, který bezprostředně navázal na propad, jenž v 17. století odrážel výše zmíněné projevy krize a hospodářské stagnace; do pomalého růstu, který lze sledovat od poloviny tohoto 17. století, ovšem zasáhly ještě rapidní klimatické změny, jako tisícileté teplotní minimum 1675–1715 i další tuhé zimy.

Kolem roku 1700 žilo na evropském kontinentě zhruba 118 milionů lidí. O půl století později jich bylo již zhruba 140 milionů a za dalších padesát let, tedy k roku 1800, asi 187 milionů. Odhaduje se, že mezi rokem 1550 a rokem 1800, čili za dvě a půl staletí, se počet Evropanů zdvojnásobil; toto tempo se ale zrychlovalo, protože dvojnásobný byl údajně i nárůst mezi rokem 1700 a rokem 1835. V průběhu celého století a zejména od jeho poloviny byl totiž v celé Evropě patrný dosud zcela nevídaný dynamický demografický růst. Ve Francii narostl počet obyvatel od roku 1715 do roku 1789 z 18 na 26 milionů, v Anglii a Walesu od roku 1700 do roku 1800 z pěti milionů na devět. Italské státy čítaly na prahu nového století jedenáct milionů, k roku 1770 šestnáct až sedmáct, ve Španělsku mohla mít populace na prahu 18. století 5–6 (maximálně 8) milionů, zatímco k roku 1800 asi 14,7 (27 i s državami). Pevninské Rusko mělo v roce 1725, v roce úmrtí Petra Velikého, 18 milionů obyvatel; k roku 1780 bylo možné napočítat 27 milionů, zde ale hrály významnou roli anexe území vydobytých na Švédsku, Turecku a Polsku. Expanze se ale pochopitelně demograficky projevila i u jiných zemí: Říše čítala k roku 1700 asi 27 milionů, z toho 9 milionů činila habsburská monarchie – zhruba stejně početná jako tehdejší Polsko-litevská unie; zatímco Polsko přestalo k roku 1800 existovat, habsburská monarchie rozmnožila svou říši tak, že dosáhla zhruba 23 milionů obyvatel. A Prusko, které čítalo k roku 1700 asi dva miliony obyvatel, narostlo na prahu 19. století na 9 milionů.

Během druhé poloviny století jsme již v Evropě každopádně svědky v podstatě kontinuálního a bezprecedentního demografického růstu. O příčinách a faktorech tohoto růstu přemýšlejí historici, demografové i ekonomové již

od samotného 18. století. Zlepšení stravy a životních podmínek? Počátky průmyslové revoluce, které vymanily obyvatelstvo z jednostranné závislosti na zemědělství? Konec velkých epidemií? Zřejmě můžeme hovořit spíše o kumulaci několika faktorů s tím, že populační růst byl nejen následkem, ale sám se stal také faktorem dalšího ekonomického i průmyslového růstu, protože stimuloval výrobu i poptávku a skýtal nové pracovní síly.

Pro srovnání z prostředí nám nejbližšího – samotné české země ztratily po třicetileté válce, kdy je stihly kromě válečných ztrát také hladomory a epidemie moru, tyfu i úplavice, nemluvě o emigraci nekatolíků, asi třetinu obyvatel: odhaduje se, že před válkou zde žilo asi 1 200 000 – 1 700 000 lidí, po ní 930 000 – 1 000 000; na Moravě klesl počet odhadem z 800 – 900 000 zhruba na 550 000. Morové epidemie z let 1680 a 1713–15 měly úmrtnost až 50%: během té první přišly Čechy asi o 100 000 obyvatel, během té druhé asi o 200 000, přičemž obzvláště zasažená zůstala Praha, které epidemie vzala údajně až třetinu obyvatel (asi 12 000 lidí). Na přelomu 17. a 18. století bylo ale již dosaženo početního stavu srovnatelného se stavem předválečným a české země zaznamenaly výrazný demografický růst, který postupně zaceloval ztráty způsobené třicetiletou válkou a epidemiemi, jež ji provázely nebo následovaly.

Celá habsburská monarchie měla kolem poloviny století asi 18,8 milionů obyvatel. První sčítání z roku 1754, o němž bude ještě řeč, uvádí pro rakouské země 3 520 000 obyvatel a pro země české 3 010 000 – konkrétně 1,97 milionů obyvatel v Čechách, 0,89 milionu na Moravě a 0,15 milionu ve Slezsku, tedy celkem asi 3 miliony. Podle sčítání z roku 1770 pak měly Čechy asi 2,58 milionů obyvatel, Morava se zbytkem Slezska 1,57. Do počátku vlády Josefa II., tedy do roku 1781, stoupla lidnatost oproti polovině století o celou čtvrtinu, na 4 miliony – české země tak v podstatě „dohnaly“ země rakouské, kde bylo napočítáno 4 030 000 osob. Na konci Josefovy vlády, k roku 1789, již české země s počtem 4 460 000 nad rakouskými (4 150 000) početně převážily.

Evropu nicméně stále ovládal tzv. „starý demografický režim“ charakteristický vysokou natalitou a současně vysokou mortalitou: „režim velkého plýtvání“ či „režim plýtvající životem“ slovy historika Jürgena Schlumbohna. Starý demografický režim spočívající na zemědělství obecně charakterizoval pomalý dlouhodobý vývoj a stabilita řídicích mechanismů. Populační růst je v této fázi typicky velmi pomalý, protože společnost je omezena dostupnou nabídkou potravin; pokud tedy společnost nevyvine nové technologie ke zvýšení produkce potravin (např. neobjeví nové zdroje potravy nebo nedosáhne vyšších výnosů plodin), jakékoli výkyvy v porodnosti se brzy vyrovnají úmrtnosti. Na druhé straně je však patrné, že v průběhu osmnáctého století – s výjimkou některých hladových let – již lehce převažovala natalita. Ač byla v každé zemi porodnost jiná, odhaduje se, že se pohybovala mezi 30 a 60 promile.

Natalitu a demografické chování do značné míry určovaly také různé modely **rodinné struktury**, které vykazovaly značnou stabilitu. Až do 19. století rozdělovala Evropu linie Petrohrad-Terst (již lze ještě pomyslně prodloužit linií Jaderského moře), kterou v roce 1965 na základě předcházejících dlouhodobých výzkumů jasně definoval demograf Josef Hajnal. Na (jihovýchod od této dělicí linie se tak setkáváme převážně s rodinným modelem, kde obecně panuje poměrně vysoká sňatečnost, nízký sňatkový věk (méně než 22 let u žen, průměrně 24 let u mužů) a nízký počet osob, které zůstanou celoživotně svobodné (méně než 5 %): v důsledku toho je zde i poměrně velká porodnost. Například v Uhrách činil sňatkový věk v 18. století 20–21 let.

Naopak *západně*, resp. *severozápadně* od této hranice dominoval model charakterizovaný vyšším průměrným věkem vstupu do prvního manželství (24–25 let u žen, 26 let u mužů; výjimku představovalo pouze Irsko s průměrem 20–22 let) a současně vyšším počtem osob, které sňatek nikdy neuzavřely (až 10 %): působení obou těchto faktorů, které vypovídají o obecně horší dostupnosti sňatku, odpovídala také nižší natalita. Ve Francii tak byl například průměrný věk uzavření prvního sňatku 25,7 let u žen a 27,9 let u mužů; v německých zemích 25,5, resp. 28 let. Průměrný počet dětí na jednu ženu osciloval v 18. století mezi 5,4 (jihozápadní Francie) a až 9,6 (Flandry). Podíl nemanželských dětí tvořil asi 1–4 % s tím, že musíme ještě počítat se skutečností, že zhruba 10–30 % dětí bylo počato ještě před uzavřením sňatku.

Tisíciletá demografická struktura se nicméně vlivem komplexních faktorů začínala postupně měnit: právě v tomto století nastupuje zvolna to, co někdy nazýváme „demografickou revolucí“. Projevů změny můžeme vysledovat hned několik.

1) Osmnácté století je posledním, kdy *základním a hlavním zdrojem obživy zůstává zemědělství*; posledním, kdy většina evropské populace čerpala v podstatě veškeré zdroje – suroviny, energii, potraviny – z půdy. Demografický růst pochopitelně znamenal rostoucí nároky a potřeby těchto zdrojů, které nebyly nevyčerpatelné, proto bylo zapotřebí tyto zdroje hledat jinde a jinak. Agrární ekonomika ještě v průběhu 18. století zaměstnávala v Evropě průměrně tři čtvrtiny až čtyři pětiny obyvatelstva. Ve Francii to na začátku 18. století a ve Švédsku v jeho polovině bylo 80 %, v českých zemích 78 % k roku 1756 a v Rakousku 75 % k roku 1790; pro srovnání můžeme také uvést, že i ve Spojených státech pracovalo v zemědělském sektoru ještě k roku 1820 dokonce 72 % lidí. To se však pomalu začíná měnit.

2) Osmnácté století je také poslední, které ještě zažilo skutečné *hladomory* (s výjimkou Irska v devatenáctém a Ukrajiny ve dvacátém století): příkladem může být Norsko, těžce zasažené hladomory z let 1695–1696, jimž podlehl až deset procent obyvatel. Tento hladomor, doprovázející tzv. malou dobu ledovou, zahubil až třetinu populace také ve Finsku.

Francie zažila poslední z nich již v roce 1709, mezi ty nejfatálnější patřil hladomor na Sicílii a v Neapolsku z let 1763–1764 a poté hladomor, který na počátku sedmdesátých let (1771–1772) zasáhl Sasko a české země – Čechy i Moravu, ale projevil se i obecněji v prostředí Říše, ba dokonce ve Švédsku. Za hlavní důvod vymizení hladomorů i bezprecedentního demografického růstu se zpravidla považuje zlepšení kvality i kvantity stravy, která umožnila lépe vzdorovat výpadkům způsobeným oscilacemi počasí a klimatu. V západní Evropě a části Evropy střední na tom měly zásluhu reformy v zemědělství; zlepšení efektivity obdělávání půdy i pastvy, zavádění nových plodin (brambory) i plemen dobytka omezily obilnou monokulturu, která dosud ovládala Evropu, a která byla citlivá na výkyvy klimatu a počasí. Usnadnily dostupnost potravin, jež nebyly na klimatu a počasí tolik závislé, a napomohly k jejich kvantitativnímu nárůstu. V Evropě východní, v Rusku, stejně jako ve velké části polských a pruských regionů, sice k podobné proměně zemědělství nedošlo, ale alespoň se rozšiřovala území k zemědělství vhodná. Medicína, hygiena, očkování sehrály pozitivní roli spíše až v průběhu století následujícího.

3) Osmnácté století je v podstatě posledním, které fatálně poznamenaly *epidemie*.

Je posledním, kdy Evropa zažila morové epidemie – nepočítáme-li ty, které zasáhly její okraj, jako byl mor v Konstantinopoli v roce 1837 nebo v dalších oblastech Balkánu ještě ve 40. letech 19. století. Zatímco století sedmnácté ještě poznalo výrazné epidemické cykly v podstatě na celém kontinentě, od roku 1670 mor zásadně ustoupil. Evropu ovšem stále ohrožovala morová ohniska mimoevropská, asijská a severoafrická, a to vinou čilé obchodní výměny s těmito oblastmi. Právě z těchto důvodů vypukla poslední francouzská morová epidemie – epidemie ve velkém jihofrancouzském přístavu Marseille v letech 1720–1722, která zasáhla i část kraje Provence: připutovala totiž se syrskou obchodní lodí. Do střední, severní i východní Evropy se podobnou cestou dostal v letech 1709–1712 mor z Asie na Balkán a odtud se poměrně rychle šířil: rakouské i české země zasáhl v letech 1713–1714 a doputoval až do Dánska (Kodaň) a Švédska (Stockholm) i do Gdaňsku, do Pobaltí. O deset let později se z jihu dostal mor do Ruska, přičemž zasáhl jeho jižní krajiny v letech 1727–1728; epidemie z let 1770–1772 dobyla ale dokonce i Moskvu.

Vymizení moru z Evropy dodnes vyvolává otázky. Narušil se někde nezbytný řetězec mezi původcem – virem *yersinia pestis*, přenašeči – blechami a krysami – a konečným hostitelem, tedy člověkem? Zmutovala snad *yersinia pestis*? Staly se krysy odolnějšími, nebo byly vytlačeny tehdejší masovou invazí potkanů z Asie do Evropy? Napomohla tomu lepší hygiena či lepší výživa a imunita evropské populace? Žádná z těchto otázek nebyla dodnes přesvědčivě zodpovězena.

Mor ovšem nebyl jediným epidemickým strašákem tehdejší Evropy. Hladomory i války bývaly často doprovázeny stejně smrtícími epidemiemi tyfu; zapomínat nesmíme ale ani na další „válečnou“ nemoc, syfilis.

Nejvýraznější hrozbou 18. století však byly bezpochyby černé, pravé neštovice, možná zavlečené z Ameriky španělskými a dalšími dobyvateli. Protože virus neštovic nepotřebuje přenašeče, ale stačí mu vzájemný kontakt mezi lidmi, předpokládá se, že jejich šíření napomáhaly migrace napříč Evropou a také rostoucí koncentrace většího množství lidí, tedy již zmíněná rostoucí hustota zalidnění a růst městských center. Zatímco před polovinou 16. století o této nemoci nemáme v podstatě žádné zprávy, během století následujícího její výskyt výrazně vzrostl; ve století osmnáctém nabyly neštovice takřka endemického charakteru. Odhaduje se, že zasáhly pětinu až čtvrtinu evropské populace, přičemž decimovaly především malé děti. Kdo jimi v dětství prošel a přežil, zůstal proti nim již imunní; často si však nesl jejich stopy na tváři v podobě nevzhledných jizev a jizviček.

Řada významných osobností 18. století měla takto obličej poznamenaný neštovicemi – Mozart, Danton, ... francouzský král Ludvík XV. jim podlehl, stejně jako několik dětí Marie Terezie. Již v prvních desetiletích se našla poměrně účinná zbraň ve formě variolizace, očkování lymfou z pravých neštovic. Tuto „novinku“ přivezla do západní Evropy manželka britského velvyslance v Osmanské říši, lady Mary Montagu: na Balkáně byla již tato forma ochrany poměrně rozšířená i mezi prostým obyvatelstvem. Na území habsburské monarchie se tato novinka zřejmě dostávala jak touto „západní“ cestou, tak pravděpodobně i cestou „východní“, přímo z Balkánu: v habsburských Uhrách byl jedním z prvních, kdo tuto novinku aplikoval již v prvních desetiletích 18. století, prešovský lékař Ján Adam Raymann, který měl možná informace právě přímo z jihovýchodních zdrojů.

Ale tato variolizace nebyla zcela spolehlivá a zejména na slabší nebo podvyživené jedince mohla mít fatální dopad. Jako skutečně účinná se ukázala až *vakcinace*, očkování pomocí lymfy z neštovic kravských, kterou objevil v roce 1796 anglický venkovský lékař Edward Jenner. Teprve od počátku 19. století tak mohl být boj proti neštovicím skutečně účinný.

I příklady zmíněných nemocí tak ukazují, do jaké míry byl starý demografický režim nevyhnutelně režimem velké úmrtnosti, která byla současně i důsledkem faktorů biologických, sociálních, ekonomických i vědomostních či přímo vědeckých. Boj proti těmto nemocem a úmrtnosti s nimi spjaté tak rovněž vyžadoval nasazení komplexu prostředků sociálního, ekonomického i vědomostního/vědeckého/znalostního rázu. Demografické krize různého typu v každém případě v 18. století pomalu slábnou.

Zatímco ale mnozí národohospodáři a státníci demografický růst vítali jako příslib dostatku pracovních sil, daňových poplatníků a v neposlední řadě i vojáků, ke konci století se začaly ozývat i varovné hlasy. Již jeden z „otců“

liberálně-ekonomického myšlení, Adam Smith, varoval v roce 1776, že se žádný živočišný druh přece nemůže množit rychleji, než jak rostou jeho prostředky obživy. Na samém sklonku století, v roce 1798, vydal Robert Malthus, anglickánský duchovní a budoucí ekonom, (původně anonymně) *Esej o principu populace (An Essay on the Principle of Population)*. Lidstvo, upozorňoval, nemá zdaleka neomezené možnosti: zatímco populace nyní roste geometrickou řadou, prostředky obživy narůstají jen lineárně. Demografický růst tak nezbytně narušuje vztah mezi množstvím dostupných zdrojů a množstvím obyvatelstva. Děsil se zejména pauperizace – rozmnožování chudiny, která je už tak bez prostředků, a její další reprodukci se rozrůstá i chudoba; proto volal především po omezování sňatků nemajetných osob.

Ve stejném období se ovšem – přinejmenším ve vyšších západoevropských společenských vrstvách – začalo měnit právě i demografické chování. Vědomé omezování počtu dětí v rodině (prosazování antikoncepce), které zohledňovalo mimo jiné i nové postavení ženy v manželství a rodině, větší důraz na kvalitu (výchovy) než na samotnou kvantitu se postupně staly určujícím demografickým trendem. Jde tedy i o období, kdy se postupně rodí tzv. nový demografický režim charakterizovaný nižší mortalitou i nižší natalitou („režim šetřící život“, J. Schlumbohm) a kdy začíná to, co se někdy označuje přímo jako *demografická revoluce*. Se zlepšením kvantity a kvality stravy, s vymizením (některých) fatálních epidemií a postupně i se zlepšováním hygieny a dostupné zdravotní péče narůstala i šance na dosažení dospělosti, takže dětí se mohlo rodit méně; současně se investovalo více prostředků i energie do jejich výchovy i vzdělání. Demografická revoluce tak byla cestou k novému demografickému režimu, který byl charakterizovaný i vyšší průměrnou délkou života i větší odolností vůči nemocem, rostoucí úrovni (aspoň elementární) stravy, hygieny i vzdělání, lepším ekonomickým rozvojem a rozvojem technologií.

Agrární společnost se zvolna transformovala ve společnost (pre)industriální a z přelidněného venkova, který už nebyl schopen uživit ty, kteří zde žili, začala masovější migrace do měst, byť zatím ale poměrně pomalá.

Urbanizace – růst měst

V osmnáctém století, jak lze tušit z předcházejícího výkladu, žila samozřejmě ještě většina evropské populace na venkově. K roku 1700 bychom v celé Evropě našli jen 9 % měst s populací větší než 10 000, což je jen o 4 % více než k roku 1500. Dokonce i v Británii bychom ještě na začátku 18. století ve městech nad 5000 obyvatel našli jen 13 % všech Britů; a ještě o sto let později narostl i zde počet městské populace na pouhou čtvrtinu. Přesto si demografický růst, jehož důsledkem bylo i postupné přelidnění venkova a vyčerpání jeho zdrojů, vynutil postupný přesun části venkovských vrstev do měst, kde se nabízely nové možnosti obživy a kde poptávka po pracovní síle

narůstala zejména v souvislosti s rozvojem nových odvětví, například v průmyslu. Nárůst populace tak s sebou nesl i nezbytný hlad po půdě a odpovědí na přelidněnost venkova pak byl do značné míry i růst měst; v některých zemích, například v Anglii, lze hovořit již i o poměrně dynamické urbanizaci.

V 18. století tak došlo k dynamickému růstu městské populace. To bylo patrné především u západoevropských průmyslových a obchodních center napojených na mezinárodní obchod, která nabízela pracovní příležitosti i vyšší životní standard.

Během století se zřejmě nejlidnatějším městem stal Londýn, který dosáhl k roku 1780 počtu 850 tisíc obyvatel, čímž předstihl Paříž, která v průběhu 18. století narostla pouze na 650 tisíc. Postupně expandující Amsterdam čítal 200 tisíc. Poměrně velká města stále najdeme i na Apeninském poloostrově, kde mělo městské uspořádání dlouhou tradici: kolem roku 1770 měla Itálie 26 center s více než 20 tisíc obyvatel, z toho pět nad 100 tisíc: Největší Neapol čítala na konci 18. stol. 400 tisíc obyvatel, následoval Řím, který měl k roku 1740 obyvatel 162 tisíc, a poté sicilské Palermo s počtem 140 tisíc obyvatel v závěsu s Benátkami, které měly k roku 1797 137 tisíc obyvatel, a Milánem se 131 tisíci obyvateli.

Turín, centrum historického Piemontu a v 18. století pak hlavní město celého Sardinského království, expandoval ze 43 tisíc obyvatel v roce 1702 na 92 tisíc v roce 1761.

Velká byla také všechna významná obchodní centra přiléhající k Atlantiku.

Ve střední Evropě představovala skutečná velká města vlastně jen Berlín a Vídeň, které dosáhly 200 000 obyvatel. Praha měla na konci 18. století 75 tisíc obyvatel. V Uhrách a stejně tak i v Polsku přesáhlo jen pět měst počet dvaceti tisíc; jediná Varšava pokořila k roku 1800 stotisícovou hranici, Debrecín jako největší uherské město měl na konci 18. století pouhých 30 tisíc.

Navzdory nepochybně akcelerující urbanizaci však venkovské obyvatelstvo stále početně převažovalo – a stejně tak se nejvíc evropských obyvatel nadále živilo zemědělskou výrobou.

Stále však není dořešený spor, zda byl demografický růst důsledkem ekonomických změn, především agrární revoluce i (byť asi méně) nastupující revoluce průmyslové, které přispěly ke zlepšení kvality i kvantity stravování i života obecně, či zda naopak obě tyto revoluce byly již samy důsledkem demografických změn.

STABILITA A PROMĚNY SPOLEČENSKÝCH STRUKTUR

Sociální struktura Evropy zůstávala po celé 18. století v podstatě stejná. Proměny, které pochopitelně narážely na sílu tradice i různých mocenských a ekonomických zájmů, byly jen pomalé, a navíc značně nerovnoměrné geograficky.

Společnost stále spočívala na hierarchicky ustaveném stavovském uspořádání, na systému stavovských identit, distinkcí a dědičných právech, která byla považována za přirozené a neměnné. Představa jakékoli hlubší transformace stávajícího řádu působila spíše děsivě a v podstatě byla nemyslitelná. Sociální distinkce byly zakódovány i v odlišných modelech kulturních – v chování, v odívání, ve slovním projevu i v samém tělesném postoji: příslušníci různých společenských vrstev takřka jako by náleželi jinému živočišnému druhu.

Na druhé straně se však tato sociální struktura velice odlišovala napříč Evropou: jen málo společného mělo společenské uspořádání v Rusku, Polsku či východním Prusku s uspořádáním v Anglii či Severním Nizozemí. Rozdíly byly ale i uvnitř států samotných – Skotsko bylo zcela jinou zemí než Anglie, Andalusie měla jiné uspořádání než Baskicko či Katalánsko, Bavorsko se výrazně odlišovalo od Saska či Pruska. Právní, politické a kulturní bariéry totiž poměrně výrazně odlišovaly také různé evropské oblasti a kraje: i uvnitř jednotlivých evropských států tak panovala pestrost krajových legislativních předpisů i zvykových práv. I kraje, regiony, provincie jednoho společného státu tak mezi sebou dělila komplexní bariéra obyčejů a distinkcí, ba často i celních přehrad. Síla těchto tradic byla tak velká, že ji zpravidla respektovali i dobyvatelé: Když například Ludvík XIV. dobyl v roce 1674 Franche-Comté, nárazníkový kraj na hranicích Říše, slíbil svrchovanému soudu – Parlamentu – ve městě Dôle, že zemi ponechá všechna dosavadní práva a privilegia kraje. A totéž se stalo o sedm let později ve Štrasburku po dobytí Alsaska: i tam musel tehdy takřka všemocný francouzský král přísahat, že zachová stávající zřízení a výsady, včetně fiskální nezávislosti regionu. A podobně i ruský car Petr Veliký, když v roce 1710 vybojoval na Švédsku baltské regiony, slíbil zástupcům livonské šlechty a měšťanstva zachování všech tamních práv.

Ale byly ještě podstatně menší geopolitické a sociální útvary než regiony a kraje. Společnost celé Evropy 18. století byla stále „společností malých struktur“, kde pro většinu obyvatel, jejichž mobilita byla stále velice omezená, představovala nejbližší a nejrelevantnější „okruh“ a zdroj (sebe)identifikace ještě mnohem menší jednotka: panství či město, farnost či venkovská obec, popřípadě jiná sociální skupina se silnou společnou identitou jako cechy, univerzitní společenství či vlastní sociální vrstva – měšťanstvo, šlechta, církve. Právě takové útvary a skupiny měly na své příslušníky mnohem bezprostřednější a často i silnější vliv než region nebo stát: právě ony tak

můžeme považovat za skutečnou „základní jednotku“ společnosti, ať už hovoříme o Anglii, střední Evropě či Rusku.

Společnost typu starého režimu, jaká vstupovala do roku 1700, však byla také nadále společností stavovsky uspořádanou; toto stavovské uspořádání bylo stále ještě považováno za přirozené a neměnné a vědomí vlastní stavovské příslušnosti tvořilo neodmyslitelný identifikační faktor.

Když se snažíme popsat agrární společnosti typu „starého režimu“, tedy i společnost 18. století, zpravidla používáme základní kategorie *šlechta*, *církev*, *měšťanstvo*, *selský stav/rolnictvo*. I tady ale, navzdory některým obecným charakteristikám, vždycky narazíme na markantní regionální rozdíly.

Člen Sněmovny lordů má jen málo co do činění s hrdým, ale chudým šlechticem z Polska, malý francouzský obchodník má hodně daleko k amsterdamskému bankéři, svobodný sedlák z Normandie nemá mnoho společného s nevolníkem z východního Pruska nebo Ruska.

Šlechta představovala privilegovaný stav; nešlo ale o žádnou homogenní sociální skupinu. V první řadě vládly všude napříč Evropou markantní rozdíly mezi užší vrstvou bohatých a vlivných aristokratů (jako Rohanové ve Francii, Lubomirski či Potocki v Polsku, Pálffy či Esterházy v Uhrách nebo Schwarzenbergové v Čechách či Dietrichsteinové a Liechtensteinové na Moravě) a mnohem početnější vrstvou chudé nebo zchudlé šlechty, jejíž jmění a někdy i životní styl se jen málo odlišovaly od jmění a života bohatých sedláků a často strádali na hranici chudoby (takoví byli španělští *hidalgos* nebo francouzští *hobereaux*, a početné byly řady chudých šlechticů v Polsku či Uhrách). Udržení velkých domén umožňovalo ve velké části Evropy právo primogenitury, popř. fideikomisy (ve střední Evropě včetně habsburské monarchie), které zabraňovaly možnému rozdrobení centrálních rodových držav mezi více potomků.

V souvislosti s upevňováním absolutismu a snahami centrálních vlád o omezení vlivu těchto velkých aristokratických rodin se ovšem do světa rodové, historické šlechty začala prodírat šlechta nová, vrstva nobilitovaných parvenus, kteří za svůj titul vděčili právě královské moci výměnou za své služby a svou loyaltitu. Tato nová šlechta taláru, *noblesse de robe*, se pro dědičnou šlechtu meče, *noblesse de l'épée*, stala novou konkurencí, ale pochopitelně i zdrojem pohrdání. Ve Francii se formovala již od počátku 17. století, ve století osmnáctém se její řady rozrůstaly v různých evropských zemích v souvislosti s postupnou byrokratizací státu, který bude potřebovat formovat své vlastní elity státu a panovníkovi maximálně oddané. V německých zemích se jí začne říkat *Dienstadel* – *šlechta služební, šlechta zásluh*. I ona si postupně vytvoří své rody s dlouhou genealogií státních zásluh.

Zdrojem bohatství evropské šlechty 18. století bylo stále především pozemkové vlastnictví: stále ještě hovoříme o období, v němž základ hospodářství představuje zemědělství. Formy tohoto pozemkového vlastnictví ovšem

napříč Evropou značně variovaly. Zatímco někde se setkáváme s rozsáhlými pozemky náležejícími jedinému vlastníkovi (jižní Španělsko, Neapolsko, Sicílie, Litva a východní Polsko i východní části Říše), jinde začaly převažovat tendence k parcelaci půdy mezi drobné hospodáře (Anglie, Skotsko, Nizozemí, Švédsko). A zatímco v některých regionech především západní Evropy se držitelé půdy stávali i neprivilegovaní členové společnosti, ve střední a středovýchodní Evropě, ale i ve Španělsku či na Apeninském poloostrově byla šlechta stále výlučným vlastníkem veškeré půdy v zemi – tak, jak to známe ostatně i z českých zemí po třicetileté válce. V katolických zemích jí jediným konkurentem byla katolická církev.

Na pozemkovém vlastnictví se pochopitelně zakládal i ekonomický, sociální a politický vliv i moc. Mohovité šlechtické rodiny měly zpravidla přímý či nepřímý vliv na panovníka, pohybovaly se v blízkosti dvora a v hlavním městě monarchie měly své paláce. Obsazovaly také klíčové politické a administrativní posty (pokud je odtud postupně neodsouvali příslušníci *noblesse de robe*), jejich příslušníci měli automaticky přístup k vysokým hodnostem vojenským a církevním. Disponovaly celou řadou výsad a privilegií, například hospodářských monopolů a práv (mj. právo honu). V neposlední řadě se pak pozemkové vrchnosti zpravidla těšily privilegiím fiskálním, osvobození od (minimálně těch nejtíživějších) daní – jejich půda a majetky tak unikaly berni jak v habsburské monarchii, tak třeba ve Francii, kde se na ně nevztahovala nenáviděná *taille*, již muselo jinak odvádět každé hospodářství úměrně své velikosti a rozloze svých polností. Ve většině zemí byli také provinilí šlechtici ušetřeni tortury a případně takového trestu smrti, který byl považován za ponižující, především oběšení či vpletení do kola – šlechtici se zpravidla stínali mečem.

Ještě méně homogenní, než kasta pozemkových vlastníků pak byla masa těch, kteří jejich půdu obdělávali, a kteří tvořili celoevropsky nejpočetnější společenskou vrstvu: *selský stav, rolnictvo*. Selský stav se napříč Evropou odlišoval především základním právním statutem: jde o poddané svobodné, nebo o tzv. nevolníky?

Na Britských ostrovech, v Severním Nizozemí, Španělsku či v italských státech Apeninského poloostrova byli sedláci převážně *svobodní*: do jaké míry šlo o kvalitativně lepší život než v případě nevolníků, to je samozřejmě jiná otázka. Tito svobodní sedláci mohli volně disponovat svou pracovní silou a někdy i určitým majetkem.

V některých evropských oblastech (Anglie, Irsko, některé francouzské a severoitalské oblasti včetně Benátska či Toskánska; kolínské kurfirštství, původně švédská Rujana) se uplatňovala praxe *pachtu*. Pachtýři zůstávali osobně svobodní, ale půdu měli v pronájmu, za který platili buď naturáliemi nebo hotovostí-penězi, přičemž peněžní nájem samozřejmě připadal v úvahu jen tam, kde byli schopni vyprodukovat dostatečné přebytky na to, aby je

mohli prodávat a nějaké peníze vůbec vydělat. Mezi pachtýřem a majitelem půdy byl každopádně čistě peněžní (resp. nájemní) vztah bez další formy závislosti či povinností.

V dobovém německém pojmosloví se rozlišovaly formy panství na *Gutsherrschaft* – či *Gutsuntertänigkeit*, které znamenalo nejstriktnější formu „věcné“ závislosti sedláků, jak to známe ze středovýchodní Evropy. Naopak na jihu a západě Evropy převládala *Grundherrschaft*: to znamenalo, že pozemkový vlastník (*Grundherr*) držel spíše malé hospodářství, takže nepotřeboval žádné další služby a od svých sedláků vyžadoval pouze peněžní odvody.

Nejtěživější formu selské závislosti samozřejmě představovalo tzv. *člověčenství* či tuhé poddanství, „tělesné vlastnictví“ (*Leibeigenschaft*), případně *nevolnictví*, kde „Leib und Leben“ – tělo a život – náležely pánovi; takoví *nevolníci* nesměli s vlastním životem ani prací volně nakládat. Šlo o specifickou formu osobní závislosti na pozemkové vrchnosti, bez jejíhož svolení nemohli poddaní opustit panství. Taková forma závislosti již v 18. století neexistovala ani v Anglii, ani v severní Itálii, Norsku či Švédsku (nikoli však Dánsku!).

V této době se s ní tak setkáváme především v oblastech na východ od Labe: v habsburské monarchii, ve východních částech Říše (Braniborsko-Prusko), v Polsku, kde byli poddaní v podstatě vydáni na milost a nemilost svým vrchnostem, v Dánsku a Rusku. Uplatňovala se ale i v některých jihozápadních regionech německých (Bádensko) nebo ve východní Francii (kraj Nivernais kolem Nevers) či dočasně v Lotrinsku: výslovně se však francouzští sedláci stali svobodnými v roce 1779. (Ve Francii bychom takových nevolníků napočítali necelý milion, asi 950 000: v rámci této velké a lidnaté země poměrně malé číslo, ve srovnání s jinými regiony ale nikoli zanedbatelné – vždyť zhruba tolik obyvatel měla Morava.) Právě během 18. století, zejména v jeho druhé polovině, bylo *člověčenství/nevolnictví* ve většině zbývajících zemí zrušeno: Reformní sardinský (= piemontský, savojský) král Karel Emanuel zrušil *člověčenství* výslovně svými edikty z let 1762 a 1778. Josef II. v roce 1781; v Dánsku došlo k jeho zrušení v roce 1788. K roku 1800 přetrvalo jen v některých německých oblastech na východ od Labe, v Polsku a Rusku.

Toto „*člověčenství*“ však mohlo rovněž mít nejrůznější podobu.

Míra této osobní závislosti, stejně jako míra pravomoci, kterou vrchnosti nad svými poddanými měly, se v různých zemích, ale i v různých regionech, lišila: například *nevolníci* z francouzských či západoněmeckých regionů měli ve výsledku mnohem lepší postavení než *nevolníci* pomořanští, prušští či polští. Zatímco v některých oblastech Ruska, například kolem Moskvy, dosahovalo *nevolnictví* neúnosné míry, v řídce osídlených a neúrodných severních oblastech v podstatě neexistovalo. Obecně však v celé Evropě platilo, že na půdě, která patřila koruně – státu – na tom *nevolníci* byli podstatně lépe než na soukromých panstvích. Podoba tohoto systému se proměňovala také v čase. Zatímco po třicetileté válce došlo ve vylidněné

střední Evropě k posílení snah o připoutání rolníků k půdě a panství, během 18. století dojde – i díky demografickému růstu, který problém s nedostatkem pracovních sil zčásti vyřešil – zpravidla k oslabení nebo výslovnému zrušení tohoto pouta. Naopak třeba v Rusku došlo svým způsobem k utužení pravomocí vrchností – například v roce 1760 zde dostaly právo vyhnat líné či vzpurné poddané na Sibiř.

Někde, jako v jihozápadních německých krajích, spočívalo člověčenství jen v povinných dávkách; v některých oblastech byla také rozšířená praxe zvláštní formy odúmrti, tzv. *Todfall* – totiž právo vrchnosti na (nejlepší) část majetku (dobytek, šaty...) po zemřelém...; ve východních Frankách si vrchnost mohla nárokovat až polovinu nebožtíkovy pozůstalosti.

Někde bylo možné se z člověčenství vykoupit (*manumissio*), například formou vzdání se části svého majetku. To ovšem pochopitelně předpokládalo, že sedlák takovým majetkem nebo nezbytným finančním obnosem vůbec disponuje, což tuto možnost zužovalo skutečně na velmi úzkou vrstvu (v některých oblastech včetně českých zemí nemohli až do josefínské doby sedláci/nevolníci v podstatě vlastnit ani grunt, ani půdu).

Ve většině „nevolnických“ oblastí se povinnosti vztahovaly i na různé služby, především ale na – zpravidla bezplatnou – práci. Tato práce pro vrchnost mohla mít nejrůznější podobu, od služby v pánově domě až po polní práce, a lišila se také délkou, četností a náročností. Jestliže tedy někde mohla činit jeden či dva dny za rok, v některých polských krajích dosahovala až délky pěti dnů v týdnu, v Rusku dokonce šesti; v Sasku mohli být sedláci k panské službě různého druhu povoláni v podstatě kdykoli. Toto je další výrazný rozdíl, který prohluboval příkop mezi západní a východní částí Evropy, mezi oblastí svobodných sedláků a nevolníků: zatímco v západních částech Evropy byli rolníci svobodní, popřípadě disponovali propachtovanou půdou a práci pro své vrchnosti vykonávali za úplatu (režijní velkostatek), ve střední a východní Evropě zpravidla převážil model velkostatku robotního, kde poddaní-nevolníci vykonávali povinnou práci pro vrchnost bez nároku na finanční odměnu. (Ta byla zpravidla vyplácena jen výjimečně, například během žní nebo dle uvážení konkrétní vrchnosti.) Tato neplacená práce, pro kterou se v části Evropy rozšířilo české slovo robota – *Roboth* – byla mezi poddanými ještě více nenáviděná než „nevolnictví“ samotné.

Další výrazný rozdíl pak představoval status ekonomický, v prvé řadě již sama zmíněná dostupnost půdy a gruntů. Zatímco ve značné části západní Evropy mohl sedlák (samozřejmě ten zámožnější) vlastnit půdu i hospodářství, v oblastech jako byla habsburská monarchie (včetně českých zemí) byly výlučnými vlastníky všeho nemovitého majetku, tedy půdy i gruntů, vrchnosti – ať už světské nebo církevní. Sedláci tak hospodařili pouze na majetku, který měli pronajatý; byť šlo zpravidla o držbu dědičnou, nemohli jím volně disponovat, a i ve volbě dědice měla zpravidla poslední slovo vrchnost. Byly

zde tedy dva typy půdy: dominikál, na kterém vrchnosti hospodařily ve své režii, a rustikál, který pronajímaly poddaným; poddaní tedy obdělávali svůj pronajatý rustikál a na dominikál chodili vykonávat nucenou a neplacenou práci. V řadě zemí platila také povinnost dětí poddaných vstupovat do služeb své vrchnosti.

Lokální vrchnosti tedy v těchto oblastech zpravidla kumulovaly několik podob moci – té ekonomické, politické, ale zpravidla i soudní, protože vrchnostenské úřady často představovaly pro poddané i soudy první instance.

Součástí povinností a celého „člověčenského principu“ bylo i propůjčování dětí do panské služby, stejně jako nezbytný souhlas pro nejrůznější životní změny, především pro sňatek či změnu bydliště – především při opuštění panství, a to i v případě odchodu dočasného, například za účelem studia nebo řemeslnického vandru. Někde – což byl i případ českých zemí – nemohli nevolníci ani vlastnit půdu či grunt, pouze jej pronajímat; neměli tedy ani osobní vlastnictví, ani svobodu.

Vnitřní rozdíly mezi selským obyvatelstvem pak můžeme sledovat pochopitelně i co do ekonomického statusu a majetku. V podstatě ve všech evropských zemích se setkáme alespoň se základními kategoriemi – bohatými sedláky, kteří vlastní (nebo si pronajímají) rozsáhlé polnosti a disponují velkým a nezávislým hospodářstvím; menšími sedláky s malým rozsahem polností, které taktak stačily na jejich vlastní obživu; *domkáři* či *zahradníky*, kteří pole neměli; a konečně pak úplnými *bezzemky*, *podruhy* a dalšími osobami, které žily z námezdní práce, jako byla čeleď nebo sezonní pracovníci: ti zpravidla živořili na hranici chudoby nebo nezřídka i za ní. Demografický růst 18. století se týkal právě těchto proletarizovaných vrstev obyvatelstva, pro které již venkov nebyl schopen poskytovat půdu – a tedy ani obživu. Jejich útočištěm se tedy často stávala města, kde snáz našli obživu, žebrotou počínaje a prací v prvních manufakturách konče. Tato forma migrace byla zprvu možná jen v zemích, kde jí nebránila nevolnická *adscriptio ad glebae*; v nevolnických oblastech došlo k těmto posunům později, a pozdější zde byla i urbanizace a protoindustrializace.

Ještě diferencovanější skupinu však představuje to, co pro zjednodušení obvykle označujeme jako „*měšťanstvo*“. Od starého tradičního patriciátu přes zámožné obchodníky a podnikatele k „nižším“ vrstvám – svobodným povoláním jako právníci či lékaři a konečně k řemeslníkům a drobným obchodníkům; od patriciátu velkoměst po lokální honoraci městeček, jež čítala sotva dvě tisícovky obyvatel, to vše můžeme do kategorie „*měšťanstvo*“ zahrnout. Každá z těchto kategorií ovšem disponovala jiným mocenským i ekonomickým postavením i jinými intelektuálními kapacitami. A i uvnitř těchto kategorií samotných byly velké rozdíly v různých evropských městech. Je samozřejmě nebetyčný rozdíl mezi amsterdamským bankéřem či obchodníkem napojeným na mezinárodní trh a prostým obchodníkem v některém

německém městě střední velikosti. Mezi takovými dvěma hlavními skupinami „středních“ vrstev často vládla nevráživost, která někdy vedla i k otevřeným konfliktům. Byla i taková města, například v německých zemích či Švýcarsku, kde si horní vrstva, uzavřená víceméně kastovním způsobem, monopolizovala moc do té míry, že se stala v podstatě oligarchií, jak tomu bylo například v Ženevě či Bernu.

Zvláštní status samozřejmě připadal církvi a duchovním – o těch však pohovoříme ve zvláštním oddíle věnovaném církvi a náboženství. Navíc i u nich bylo klíčové, zda pocházeli z urozených poměrů či nikoli: i to předurčovalo jejich kariérní možnosti.²

PODOBY „BAROKNÍ“ MONARCHIE 18. STOLETÍ A FORMOVÁNÍ „MODERNÍHO STÁTU“

Monarchie – republika? Konstituce – absolutismus?

Většina evropských států 18. století byla monarchií, monarchií z Boží vůle, která se podobala patriarchální rodině. Vůle i autorita otce byla nezpochybnitelná, vzpoura proti jeho vůli představovala hřích i zločin a stěžejí nacházela ospravedlnění. Prestiž panovnickovy osobnosti, stejně jako prestiž monarchie samotné, byla stále nezměrná; i v lidovém prostředí měl panovník takřka hodnotu kultu, byl zdrojem lásky a nadějí. Takový panovník v monarchii, král, kníže či nositel jiného titulu, byl víc než dnešní prezident: vládl (zpravidla) doživotně a jeho smrt s sebou vždy nesla určité riziko státní krize; ostatně po celé 18. století budeme moci sledovat řetězení válek o následnictví, vyvolaných právě úmrtím hlavy státu.

Králem se většinou stal nejstarší – samozřejmě pouze legitimní – syn; v některých zemích však mohla v úvahu připadat i dcera – v Anglii, ve Švédsku a Dánsku, v Rusku u Romanovců, v Portugalsku v rodině Bragança,

²– Srov. např. LIVI BACCI, Massimo. *Populace v evropské historii*. Překlad Tomáš Tatranský. Praha: NLN, Nakladatelství Lidové noviny, 2003; GOODY, Jack. *Proměny rodiny v evropské historii: historicko-antropologická eseje*. Vyd. 1. Praha: NLN, Nakladatelství Lidové noviny, 2006; HORSKÝ, Jan a PRAŽÁKOVÁ SELIGOVÁ, Markéta. *Rodina našich předků*. Praha: NLN, Nakladatelství Lidové noviny, 1997; LÁNÍK, Jaroslav. *Demografický vývoj, vývoj sídelní struktury českých zemí, Období do roku 1848*, in: Zdeněk JINDRA – Ivan JAKUBEC a kol. *Hospodářský vzestup českých zemí od poloviny 18. století do konce monarchie*, Praha: Karolinum, 2016, s. 115–122. Srov. též WEIGL, Andreas. *Die demographische Entwicklung der Habsburgermonarchie*, in: HOCHEDLINGER, Michael – MAŤA, Petr – WINKELBAUER, Thomas. *Verwaltungsgeschichte der Habsburgermonarchie I.*, s. 63–71 (kde jsou i čísla pro ostatní země soustátí) a TANTNER, Anton. *Volkszählungen*, in: HOCHEDLINGER, Michael – MAŤA, Petr – WINKELBAUER, Thomas. *Verwaltungsgeschichte der Habsburgermonarchie I.*, s. 72–79; BURGUIÈRE, André. *Histoire de la famille. sv. II*. Vyd. 1. Paris: Colin, 1988; ANDERSON, Matthew Smith. *L'Europe au XVIIIe siècle*. Paris: Sirey, 1968; ANDERSON, Matthew Smith. *18th-century Europe 1713–1789*. London: Oxford University Press, 1967; BLACK, Jeremy. *Evropa osmnáctého století*. Vyd. 1. Praha: Vyšehrad, 2003; COBBAN, Alfred. *The Eighteenth Century: Europe in the Age of Enlightenment*. London: Thames and Hudson, 1969.

v některých německých knížectvích nebo po dlouhém zápase u rakouských Habsburků. V některých zemích však probíhala více či méně formální volba – jako v Polsku, ve Švédsku, nebo jak tomu bylo třeba v případě římského císaře – hlavy Říše. Následník byl každopádně na svou budoucí panovnickou roli připravován od dětství – výchovou, vzděláním – i odpovídající úctou, kterou mu muselo prokazovat okolí. Jazyková průprava (zejména ovládnutí vzdělanecké latiny či francouzštiny jako diplomatické koiné) byla samozřejmostí, stejně jako určitá znalost dějepisu a zeměpisu či vojenského umění. Důležitou roli také hrálo vše, co se týkalo reprezentace – vystupování na veřejnosti, sebeprezentace prostřednictvím umění či tiskovin. V průběhu 18. století nabývalo na důležitosti také vzdělání právnické či ekonomické – kameralistické. Již jako dospívající měli zpravidla nárok na vlastní „dvůr“ se služebnictvem (dívký dostaly adekvátní „fracimor“), někdy i malé vojenské komando. A především se v tomto období stávali také klíčovými objekty sňatkové politiky: vždyť výběr budoucího partnera či partnerky měl pro danou zemi značný politický, ekonomický a často i kulturní či ideologický význam. Jako veřejné osoby neměli panovníci v podstatě „soukromý“ život, přesto taková oficiální politická manželství 18. století nezřídka koexistovala s milenkami, milenci a nelegitimními potomky, jejichž status a míra oficiality se ovšem v různých zemích lišily.

Panovnická rodina měla daleko k ideálu uzavřené rodiny „měšťanského“ typu: tvořila součást rozvětvené dvorské společnosti a její členové byli stále na očích. Dvůr, tvořený i stovkami osob převážně šlechtického původu – zástupci předních rodin země, ministry a diplomaty i nejrůznějšími neurozenými osobami ve službách panovníka či dvořanů (umělci, lékaři, písaři) a vázaný nejrůznějšími přísně kodifikovanými pravidly a také ceremoniály, představoval pestrá skrumáž neodmyslitelnou od monarchické vlády 18. století. Patřit ke dvoru, být u dvora představen, to znamenalo v podstatě největší vyznamenání a společenskou prestiž. Ani v rámci tohoto dvora neexistovalo něco jako „soukromí“: všichni zde byli veřejnými osobami, jejich chování, vystupování, sebeprezentace byly přísně určeny podle jejich urozenosti, společenského postavení i postavení u dvora. Každý musel hrát podle předepsané role; pohyb, vyjadřování, držení těla i oděv měly svá pravidla; u všech účastníků dvorského „provozu“ se předpokládalo samozřejmé sebeovládání a maximální sebedisciplína. Dvůr byl světem, kde se dělala politika, ale i kariéra; kde se odehrávaly intriky, šířily klepy a ničila pověst; vytvářely se zde modely chování a kulturní vzory napodobované dalšími segmenty společnosti. Versailles u Paříže, Schönbrunn u Vídně, drážďanský Zwinger, Sanssouci u Berlína nebo biskupská rezidence ve Würzburgu měly mnoho společného.

Nedílnou součástí dvora byli pochopitelně i umělci; každý dvůr měl zpravidla svou kapelu, nezřídka i svého básníka; měl také oblíbené architekty včetně těch zahradních; sochaře a portrétisty. Dvorský život, jeho ceremoniál a sys-

tém reprezentace, stejně jako prostory, kde se odehrával – paláce, zahrady, parky – prošel během 18. století pozoruhodnou proměnou od majestátního, teatrálního baroka přes komornější a hravé rokoko ke světu uzavřených ministerských kabinetů. Zahraniční politika se dělala „v kabinetě“ – v prostředí kolem panovníka a jeho rádců, „tajných radů“, „státních radů“. Tvořila ji široká škála záležitostí od sňatkové politiky přes záležitosti následnictví až po otázku války a míru. Se zahraničím komunikoval panovník prostřednictvím vyslanců, kteří stáli v osobních službách panovníka jiné země a kteří pobývali u hostitelského dvora či v jeho těsné blízkosti.

Evropské monarchie 18. století se někdy paušálně dělí na monarchie a (pseudo)republiky, případně na státy „absolutistické“ a „konstituční“, přičemž platí, že „konstituce“ nemusela nutně znamenat psanou ústavu v dnešním slova smyslu, ale spíše kolektivní představu jakéhosi souboru práv, která je třeba respektovat. Zajímavý model klasifikace evropských monarchií vypracoval v roce 1997 Thomas Ertmann, který se snažil pochopit, proč některé státy chápané jako absolutistické vykazují celou řadu shodných rysů se státy konstitucionalistickými, kdežto jiné nikoli. Došel k závěru, že kromě tohoto dnes již klasického rozdělení *absolutismus* x *konstituce* lze napříč Evropou sledovat ještě jinou logiku členění a *jiné* dva typy: na jedné straně a) státy zachovávající silné „patrimoniální“ zřízení (termín „patrimoniální“ je zde výpůjčkou od německého sociologa Maxe Webera a česky jej snad můžeme interpretovat ve smyslu „vrchnostenské“, „stavovské“), spočívající de facto na silné moci tradičních *elit-stavů*, a na straně druhé b) státy opírající se naopak právě o sílící aparát *byrokratický*.

Zkřížením těchto čtyř principů dochází Ertmann ke čtyřem různým modelům, s nimiž se můžeme setkat v rané novověké Evropě:

- 1)– Model konstitučně-patrimoniální: (dočasně) rané novověké Polsko, Uhry;
- 2)– Model konstitučně-byrokratický: Velká Británie, Švédsko;
- 3)– Model absolutisticko-patrimoniální: Francie do 18. století; románské země;

a konečně 4) Model absolutisticko-byrokratický: různé oblasti Říše, Dánsko. Posledně jmenované jsou tedy země, kde sice vládne panovník „absolutisticky“ a kde neexistuje žádná forma reprezentativní/zastupitelské moci, ale přesto tyto země vykazují celou řadu rysů „modernity“, které zcela scházejí ve státech „patrimoniálního“ typu. Rysy „modernity“ jsou zde přítomny právě proto, že tyto absolutistické země disponují více či méně rozvětveným byrokratickým systémem neosobních vazeb, které narušují systém tradičních vazeb patrimoniálních. Nejsou tak v důsledku nutně „méně moderní“ než státy disponující konstitucí a zastupitelským sborem.

Sem tedy snad podle mého mínění můžeme přiřadit i habsburskou monarchii, respektive alespoň některé její části jako právě „dědičné“ země, ale

možná i Lombardii a snad jižní Nizozemí. Já bych ještě připojila Rusko doby Petra Velikého či Kateřiny II., byť některé rysy by je sblížovaly spíše s modelem absolutisticko-patrimoniálním, zejména za jiných panovníků.

Protože ale 18. století není úplně stabilní, v některých zemích docházelo i k výraznějším proměnám režimu, a tedy i k narušení modelu nabízeného Ertmannem. Domnívám se proto, že se v průběhu 18. století můžeme setkat také s (dočasným) modelem monarchie transformované spíše v jakési „oligarchické pseudorepubliky“. To se týkalo zemí jako Nizozemí, Švédsko a Polsko, kde byl během 18. století monarchistický režim konfrontován se silnou reprezentací stavovských předáků a potýkaly se tak se sériemi vnitřních krizí a faktickou nemožností vnitřní reformy. Polsko-litevská unie, která se prezentovala jako „šlechtická republika“ a jejíž rozsáhlé teritorium zahrnovalo kolem poloviny 18. století jak oblasti dnešního Polska a Běloruska, tak velkou část Pobaltí a Ukrajiny, byla po celé století vystavena politickým (ale i kulturním) tlakům ze strany Švédska, Ruska, Pruska, ale také habsburské monarchie, až nakonec jako samostatný stát zcela zanikla.

Zapomínat samozřejmě nesmíme ani na země, které se od těchto modelů výrazněji odlišovaly – mám na mysli klasické raně novověké republiky jako Benátky a Janov, které ovšem klesaly z někdejšího výsluní, nebo Švýcarskou konfederaci, již zmítaly vnitřní zápasy.

V 18. století se každopádně většina evropských států potýkala s podobnými problémy. Zkostnatělost systému, správní a fiskální roztržitost teritoria i nepřehledný systém stavovských, městských, regionálních, církevních, univerzitních, cechovních a dalších privilegií omezovaly i teoreticky neomezenou moc (i tzv. „absolutistických“) vládců a znemožňovaly většinu pokusů o zefektivnění fungování státu, brzdily reformy. Snahy o více či méně radikální změny tak byly patrně téměř u všech evropských panovníků.

Jako stále nezbytnější se jevilo maximální zefektivnění, centralizace, sjednocení (právního, celního, finančního atd. pořádku) a nastolení ekonomické prosperity. To vyžadovalo vytváření nejen krátkodobých, ale i střednědobých a dlouhodobých prognóz a zásadnější proměnu vládních strategií, ba vůbec proměnu pojetí státu a jeho chápání.

Budování moderního státu: Centralizace, unifikace, byrokratizace a kumulace „státního kapitálu“ a státních „monopolů“

Byrokratizace: Jednou z relativních novinek, které přineslo 18. století většině evropských států, byla určitá míra byrokratizace – tedy vytváření skutečného státního aparátu tvořeného profesionálními úředníky, kteří jsou tímto státem placeni a za to se od nich očekává odpovídající

míra loajality: tak chápal tento proces mimo jiné již zmíněný klasik sociologie Max Weber. Absolutistická vláda, aby mohla být efektivní, se musela v první řadě byrokratizovat, musela spočívat na nově utvářené hierarchii specializovaného a loajálního personálu. Také francouzský sociolog Pierre Bourdieu ve svých teoriích geneze „moderního“ státu stavěl proti sobě tradiční model státu „dynastického“, který stojí na principech dědictví a ideologii krve a narození, a (moderní) model státu „byrokratického“, který (podobně jako právě u M. Webera) charakterizuje v první řadě utváření neosobních struktur v podobě korpusu (státních) úředníků, funkcionářů (*corps de fonctionnaires*).

Tento ideál byrokracie jako profesionální a odosobněné moci se ovšem prosazoval velmi nerovnoměrně a obtížně. Vládní moc totiž narážela nezbytně na vůli lokálních, především aristokratických elit, které nechtěly přijít o svůj podíl na moci, a které si nechtěla ani nemohla zneprátnit. Aristokracie sice zpravidla nemohla doufat, že tvář v tvář byrokratizujícímu se státu získá zpět ztracenou autonomii, často však dokázala nový státní aparát podřídit nějaké formě kontroly. Část z nich začala na nových formách moci a vlády aktivně participovat; část se postavila do opozice bojkotující absolutistické, centralistické, modernizační snahy, které vnímala jako poškozování svých výsad a svého postavení.

Na počátku 18. století bylo běžné, že vysoké státní funkce vykonávali příslušníci společenské elity, zpravidla aristokracie disponující prestiží, která měla být zárukou všeobecného respektu, i dostatečným majetkem, který měl zase zajistit jejich neúplatnost. Pro takové samozřejmě nebylo ani problémem si takový úřad případně „koupit“ – prodejnost úřadů byla legální a rozšířená především ve Francii. I tam, kde se úřady „nekupovaly“, ale propůjčovaly (často doživotně), se jejich držitelé často chovali jako jejich svrchovaní „majitelé“. Členové vlády-ministerstva, předáci zemských provincií/krajů (ve Francii také členové provinčních parlamentů – svrchovaných soudních dvorů), ale také velitelé ve vojsku či vysocí církevní hodnostáři jako (arci)biskupové, kteří stáli v čele správy církevní (ale často měli ve svých kompetencích také cenzuru a univerzity, tedy kontrolu informací a vzdělání), se tak rekrutovali výhradně z řad privilegovaných vrstev, zámožných urozenců.

Teprve postupně a s určitými obtížemi se mezi ně prodíraly osoby neurozené, měšťanského (občanského) původu či nižší šlechta. Ti ovšem zpravidla mohli za své zásluhy ve státních službách docílit statusového dorovnání formou nobilitace – povýšení do šlechtického stavu. Je celkem nabíledni, že takoví „novoštitní“ páriové byli historické šlechtě, která jimi pohrdala, trnem v oku. Určitý model nabídla ostatně i zde Francie, kde se již v předcházejícím století jasně oddělila již výše zmiňovaná „dvojí“ šlechtická kasta – rodová „šlechta meče“ (*noblesse d'épée*) a nová, v podstatě „úřednická“ „šlechta taláru“ (*noblesse de robe*). V německojazyčném, středoevropském prostředí

vytvořilo nový model Prusko, které pracovalo na formování profesionálního úřednického aparátu již od počátku 18. století, od doby vlády Friedricha Viléma I. Ten pro takové úředníky nechal zřizovat katedry kameralistiky, aby získali odpovídající ekonomické vzdělání; to oni měli být jedinými skutečně oprávněnými prostředníky mezi panovníkem a jeho poddanými – respektive jedinou skutečnou prodlouženou rukou státu v pruské společnosti. Pruskou cestu se brzy snažila následovat mimo jiné i habsburská monarchie za Marie Terezie a zejména za Josefa II., který chtěl na exponovaná místa (včetně např. krajských hejtmanů) prosazovat muže, kteří třeba nebyli urození, ale měli odpovídající vzdělání, především právnické a kameralistické. Tento narůstající tlak na získání adekvátního vzdělání, které začínalo být stejně klíčové (ba postupně i důležitější) než urozenost a majetek, samozřejmě nutil část příslušníků tradičních elit právě i k tomu, aby se právnický a kameralistický (ekonomický) vzdělávali na předních univerzitách. Ve střední Evropě narůstala prestiž především těch univerzit, které se nacházely v protestantské části Říše jako Lipsko nebo Jena či Halle; až později hrála tuto důležitou roli i univerzita vídeňská, případně tamní nově založené šlechtické akademie jako Orientální akademie pro diplomaty či Theresianum určené právě pro budoucí vysoké státní úředníky.

K promýšlení byrokratizace jako faktoru nabourávání patrimonálního, stavovského systému v rámci absolutistického státu považují za inspirativní koncept „společnosti strukturálního typu Ancien régime“ německé historičky Heide Gerstenberger. Vypůjčila si termín *Ancien régime* zavedený za Francouzské revoluce (a dnes ve francouzské historiografii v podstatě zevšeobecněný) jako označení pro předrevoluční dobu, a snažila se jej zobecnit jako specifický politicko-socio-ekonomický typ označující společnosti „v přechodu“ mezi systémem feudálním a buržoazním. Jejich specifčnost spočívá v tom, že dominantní formy moci (vlády) mají stále osobní charakter jako za feudalismu, nicméně tato vláda již nestojí na *přímých* mocenských či silových vztazích, ale na zobecněném a silně formalizovaném systému práva, soudnictví a fiskální politiky. Znamená to, že i absolutistická moc panovníka, stejně jako moc vrchnostenská/šlechtická, je stále pevněji zakomponována do abstraktních, zcela neosobních a zobecňujících právních struktur, které ji regulují, kodifikují a v důsledku tedy i omezují. Ostatně i přeměna roboty na peněžní rentu (což bude také případ našich zemí) je přesně tím příkladem, kdy se sice osobní charakter vrchnostenské nadvlády neztrácí, ale nabývá abstraktnější podoby a v důsledku taková moc nevyhnutelně slábne.

Role „prostředních těles“: Mezi panovníkem a jeho poddanými však v 18. století dosud stála také další „prostřední“, „střední“ či „zprostředkovatelská“ mocenská tělesa, *corps intermédiaires*, která princip byrokratizace v principu nabourávala a navzdory ní více či méně úspěšně participovala na

státnických rozhodnutích a na směřování státu. Tuto roli hrála především různá stavovská shromáždění, která na sebe mohla brát různou podobu: parlament ve Velké Británii byl skutečným a v podstatě rovnocenným protihráčem (či spoluhráčem) panovníka a parlamentem volený předseda vlády míval i větší moc než dědičný panovník; v Severním Nizozemí a Švédsku, které až do počátku 70. let nabízelo v podstatě variaci na „republiku“, byl panovník na sněmu/parlamentu do značné míry závislý; polský sejm svého panovníka stále přímo volil. V habsburské monarchii byly sněmy již během 17. století značně okleštěny co do svých pravomocí, nicméně si, až do tereziánské doby, zachovaly alespoň klíčovou roli při schvalování daní, což představovalo poměrně účinný nástroj vydírání panovníků. (Za Josefa II. přestaly být svolávány.) Naopak ve Francii panovník nesvolal shromáždění stavů – tzv. generální stavů – již od roku 1614: tato potenciální síla tak byla zcela paralyzována. Na druhou stranu se musel po celé století až do Revoluce potýkat s jinými „mezičlánky“ zaštiťujícími zájmy historických provincií, a především jejich lokálních šlechtických elit – s tzv. shromážděními notáblů, ale především s regionálními/provinciálními svrchovanými dvory – *parlamenty*, mezi nimiž dominoval parlament pařížský, do jehož resortu spadala přinejmenším třetina francouzského území. Každý panovnický dekret musely tyto parlamenty takzvaně „zaregistrovat“, čímž vešel v platnost; pokud to ale odmítly učinit, v platnost v daném regionu nevstoupil. Královský absolutismus tak narážel na překážku poměrně zásadní.

Kromě uvedených příkladů „prostředních těles“ mezi „státem“ a jeho členy, které představují víceméně tradiční struktury, je zapotřebí zmínit i fakt, že panovník/stát sám často svěřoval funkce, které dnes považujeme za výhradně „státní“, do rukou dalších kategorií „zprostředkujících těles“, soukromých zprostředkovatelů. Asi nejlépe to můžeme ilustrovat na příkladu výběrčích daní, jimiž byly v některých evropských zemích zámožné osoby, kterým panovník/stát za určitou sumu propůjčil pravomoc výběru daní, z nichž následně určité procento získali jako odměnu za svou „službu“: tento model existoval například ve Francii nebo třeba v Lombardii, kde s touto praxí skoncovala až habsburská vláda v roce 1770. Ve Velké Británii měli výběr daní v určitém hrabství nebo jeho části na starosti vybraní lokální šlechtici, odměňovaní následně na základě vybraných peněz. (Daním se budeme věnovat ještě na jiném místě).

Mezi tato „prostřední tělesa“ pochopitelně patřily i některé lokální správní útvary, které odpovídaly skutečnosti, že teritoria států byla v 18. století stále silně roztržštěná, takže v různých částech často panovalo jiné právo a různé místní obyčeje (viz i zmíněné francouzské parlamenty), nemluvě o udržování celních přehrad mezi jednotlivými provinciemi téhož státu. Je tak nasnadě, že se panovníci v rámci procesu byrokratizace museli snažit o určitou míru centralizace a unifikace, například pomocí kodifikací, sjednocení soudnictví

či – jak to známe koneckonců i z habsburské monarchie – přijetím společného úředního jazyka.

Kodifikace: V 18. století tak logicky narůstala potřeba přesnější legislativy a kodifikace, potřeba jasné a srozumitelné formulace práva. Všechny rozvíjející se oblasti společenského života vyžadovaly přesnější pravidla, množila se nařízení a předpisy. Jenže všude také vládl nepřehledný chaos různých předpisů, zákonů, reglementací – regionálních, místních, vztahujících se jen na určité sociální nebo profesní skupiny – a v neposlední řadě předpisů, které již dávno upadly v zapomnění, byly nepotřebné – ale nikdo je nezrušil. Právo psané se prolínalo s právem zvykovým, římské právo s pozdějšími právy „germánskými“, zvykovými.

Potřeba vnést do této džungle řád, potřeba jasné, přesné, jednoznačné kodifikace – a to kodifikace publikované a všem dostupné, tak byla zcela zřejmá.

Ve Velké Británii preferovali setrvat u práva zvykového; ve Francii se po jasných kodifikacích volalo až do revoluce marně – o to důležitější pak byla práce právních znalců, *jurisconsultes*, kteří publikovali své obšírné výklady zákonů a předpisů, jež sloužily pro soudní praxi. Řada panovníků – především v Evropě střední a východní – ale iniciovala vznik kodifikačních komisí, které měly soupis platného práva (popřípadě i jeho úpravy a reformy) připravit. O toto se pokoušel například i Petr Veliký a po něm carevny Alžběta i Kateřina II.; práce komisí ale žádné plody nepřinesla a ke skutečným kodifikacím došlo v Rusku až v 19. století. Jinde se ale skutečně již v 18. století rodily první souhrny práva soukromého/občanského i práva obchodního, které měly mít celozemskou platnost: především v Prusku v letech 1751 a 1794. V habsburské monarchii byl fragment soukromého práva vydán v roce 1766 (*Codex Theresianus*), aby byl později, za Josefa II., přepracován do podoby I. dílu občanského zákoníku (1786); na celek občanského práva si ale musela habsburská monarchie počkat až do roku 1811. Již v tereziánské době se nicméně objevil souhrn práva obchodního.

Zvláštní kapitolu v legislativním hnutí 18. století představovaly zákoníky trestní, které se v této době staly jedním z ústředních terčů osvícenské kritiky. V některých zemích, zejména ve střední Evropě, existovaly kodexy trestního práva již od 16. století – zpravidla ovlivněné literou trestního zákoníku Karla V. z roku 1532. Jenže litera zákona ani praxe dávno neodrážely potřeby nové doby: k této otázce se ještě vrátíme. Kodifikace měly samozřejmě také napomoci – jak již bylo zmíněno – lepší unifikaci a centralizaci teritoria. A k efektivnějšímu uplatnění jednotné legislativy mělo napomoci reformované soudnictví, oddělené od správy a podřízené – pokud možno – přímo státu.

Soudnictví: Vlády evropských zemí, které měly pochopitelně zájem na udržení vnitřního klidu, zpravidla usilovaly také o profesionalizaci, ale

Vážený čtenáři, právě jste dočetli ukázkou z knihy Dějiny Evropy 7: Evropa 18. století.
Pokud se Vám ukázka líbila, na našem webu si můžete zakoupit celou knihu.